

RENOVATA
Aº MCMLXXI

K N O B
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
drs. ing. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,—
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,—;
f 50,— (tot 27 jr); f 125,— (instelling etc.).
Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-41522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Chris Kolman en Ronald Stenvert Nieuwe vormen en traditionele bouw: het Vleeshuis te Kampen in het midden van de 16de eeuw	81
R. Meischke Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625	100
Publikaties Reactie van W. Kuyper op artikel van V. Schmidt (1992): De deugden van het Huis Cardinaal te Groningen	123
Signalementen	125
Monumentenzorg Vereniging Open Monumenten-i.o. Cultuurhistorisch toerisme in Gouda. Rattentoren toont middeleeuws Roermond.	127
Archeologie Opgravingen in park Valkenberg. Archeologische afdeling Abdij van Middelburg. Stadsarcheologen Leiden en Deventer? Karolingische Burg Oost-Souburg. Kijk op keien. Archeologie Noord-Nederland onderzocht. Nationaal archeologisch themapark ARCHEON geopend. Dendrochronologische service RING. Archeologie in Amsterdam.	128
KNOB	131
Summaries	131
Auteurs	132

Afbeelding omslag:

*Huis Bartolotti, Herengracht 170-172 in Amsterdam, 1617
(geveltop gereconstrueerd 1969-'71)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 93, 1994, nummer 3

Nieuwe vormen en traditionele bouw: Het Vleeshuis te Kampen in het midden van de 16de eeuw

Chris Kolman en Ronald Stenvert

In de Kamper binnenstad zijn twee historische natuurstenen gevels prominent zichtbaar. Wellicht het meest bekend is de gevel van het zogeheten 'Gotische huis', Oudestraat 158, daterend van omstreeks 1500.¹ Aan dezelfde straat, maar meer in de richting van de Bovenkerk, bevindt zich de renaissancegevel van het zogeheten 'Oude Vleeshuis'. Dit huis, Oudestraat 119, werd in 1939 ingrijpend gerestaureerd. De metamorfose die de 16de-eeuwse gevel daarbij onderging, baarde zoveel opzien dat het veertig jaar later nog als uitgangspunt diende voor het artikel: 'Monumentenzorg en restauratie: waar zijn we mee bezig?'. En inderdaad, de verbluffende gedaanteverandering van een 'wat vreemde, afgeknotte topgevel' (afb. 1) tot een 'stralende renaissancegevel anno 1596' (afb. 2) gaf op zich voldoende aanleiding om over het wezen van de moderne monumentenzorg te filosoferen.² Een dergelijke ingrijpende restauratie leidt immers onvermijdelijk tot de vraag of het pand een oninteressante curiositeit is geworden, of dat het zijn architectuurhistorische waarde tot op zekere hoogte heeft behouden.

Er is alle aanleiding om de geschiedenis van het gebouw en de gevel opnieuw te beschrijven en onder de aandacht te brengen. Recent historisch onderzoek heeft belangrijke gegevens opgeleverd over de bouwgeschiedenis van het pand en het gebruik ervan als Vleeshuis. Zo kan nu worden aangetoond dat het bouwjaar van de gevel niet 1596 is, zoals op de top te lezen valt, maar dat de gevel enkele decennia eerder is gebouwd. Er is al meer geopperd dat het bouwjaar naar het midden van de 16de eeuw zou moeten worden verschoven, maar daarbij ontbrak het steeds aan concreet bewijs.³ Dat bewijs kan nu worden geleverd. Bovendien hebben de bronnen de naam van de steenhouwer van de gevel prijs gegeven. Met de nieuwe historische gegevens als uitgangspunt moet ook de architectuurhistorische betekenis van het Oude Vleeshuis worden herzien en kunnen er nieuwe kanttekeningen bij de restauratie van 1939 worden geplaatst. In dit artikel komen dan ook achtereenvolgens aan bod: de geschiedenis van het Kamper Vleeshuis in de late middeleeuwen en de 16de eeuw, de architectuur van de gevel en de restauratie van 1939.

I. De bouwgeschiedenis van het Vleeshuis

De vroegste aanwijzing voor het bestaan van een Vleeshuis in Kampen dateert uit het midden van de 14de eeuw. In 1347 bepaalde het stadsbestuur dat vleeshouwers die niet het Kamper burgerrecht bezaten wel vlees mochten verkopen, maar dat zij hun koopwaar niet aan de man mochten brengen 'in den vleyschuus', noch op straat vóór het gebouw.⁴ In andere 14de-eeuwse keuren voor de Kamper vleeshouwers wordt eveneens melding gemaakt van een 'huus' of een 'halle'.⁵ Op de handel in rund-, schape- en varkensvlees, of die nu plaatsvond in het Vleeshuis of op straat, hielden twee stadsbeambten toezicht. Deze 'vleyschmeysters' moesten erop toezien dat de slacht ordelijk verliep en dat de burgers geen oud of slecht vlees aangeboden kregen.⁶

Niet alle Kamper vleeshouwers konden een verkoopplek in het Vleeshuis bemachtigen. Een keur uit 1408 bepaalde dat zij moesten loten om de beschikbare banken. Wie geen geluk had, moest zich tevreden stellen met een bank buiten de hal. De vleeshouwers huurden het Vleeshuis van het stadsbestuur. De 'huyshuere' werd hoofdelijk omgeslagen over allen die meededen aan de verloting van de banken in de vleeshal.⁷ Het is echter de vraag of deze gezamenlijke financiële verplichting ook betekende dat er in het begin van de 15de eeuw een formeel erkend vleeshouwersgilde bestond.

Een beschrijving van de lokatie van het oudste Kamper Vleeshuis vinden we in een transportacte uit het midden van de 15de eeuw. In 1455 verkochten Boelman Putte en zijn vrouw Geertruut aan Bernt Jacobsz een huis 'gelegen in der Olderstraten, geheten dat olde vleischuus, tusschen Gheyensteege ende Wessel die backer'. Het Vleeshuis lag dus vanouds op Oudestraat 117, op de hoek van de Melksteeg, die toen nog de 'Gheyensteege' heette (afb. 3, nr. 1).⁸ Het gebouw was in 1455 al geruime tijd in particuliere handen en niet meer als stedelijke vleeshal in gebruik; vandaar dat men sprak over 'dat olde vleischuus'.⁹

In verschillende voorschriften uit de jaren '60 van de 15de eeuw wordt melding gemaakt van een 'vleischuus'.¹⁰ In die tijd was het pand op de hoek van de Melksteeg particulier bezit, dus moeten we de lokatie van dit nieuwe Vleeshuis elders zoeken. In de 16de eeuw was het Vleeshuis gevestigd op Oudestraat 119, direct naast de

Afb. 1. Kampen, het 'Olde Vleishuus', Oudestraat 119, met gevel uit 1557 vóór restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1923).

Afb. 2. Kampen, het Oude Vleeshuis, Oudestraat 119, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1960).

Afb. 3. Detail stadsplattegrond van Kampen uit 1598 (kopergravure van Paul Utenwael; Gemeentearchief Kampen), waarop de gelokaliseerde Vleeshuizen van Kampen zijn weergegeven:

1. Oudestraat 117, Vleeshuis in de 14de en het begin van de 15de eeuw

2. Oudestraat 119, Vleeshuis van het laatste kwart van de 15de eeuw tot 1593

3. Botermarkt, Vleeshuis vanaf 1593 tot midden 17de eeuw
Ter oriëntatie: 4. Broederkerk, 5 Raadhuis.

oudste vleeshal, maar in het midden van de 15de eeuw was het pand op dat perceel nog in gebruik als bakkerij en woonhuis.¹¹ De lokatie van het tweede Vleeshuis van Kampen is dus niet bekend en kan met de bewaard gebleven archivalia vermoedelijk ook niet meer worden achterhaald.

Het Vleeshuis op Oudestraat 119

In het laatste kwart van de 15de eeuw moet de stadsvleeshal zijn ingericht op Oudestraat 119. Vanaf 1482 huurden de vleeshouwers het Vleeshuis van de stad voor een som van 54 herenpond per jaar en die betalingen lopen door tot in de 16de eeuw.¹² Uit diverse transportacten blijkt dat het Vleeshuis toen lag tussen de huizen 'de Rave' (nr. 121) en 'die Clocke' (nr. 117, hoek Melksteeg). Aan de achterzijde reikte het perceel tot aan de Warmoesmarkt, zoals dat deel van de Voorstraat in die tijd werd genoemd (afb. 3, nr. 2).¹³ Door de ingeklemde positie was dit Vleeshuis alleen via de smalle voor- en achterzijde toegankelijk. De vleeshal die in de 14de en het begin van de 15de eeuw op Oudestraat 117 was gevestigd, moet enkele

meters breder en aan drie zijden toegankelijk zijn geweest. Als verkoopcentrum was het 16de-eeuwse gebouw dus minder ruim van opzet.

Het is mogelijk dat het nieuwe Vleeshuis meer belang had als plaats van toezicht en vergaderplaats of gildehuis dan als verkoopplek voor een groot aantal vleeshouwers. In het laatste kwart van de 15de eeuw en in de eerste helft van de 16de eeuw waren de vleeshouwers verenigd in een gilde. Dit gilde stond onder leiding van de twee 'ghildemeesters van dat vleischuys'. Zij hielden toezicht op de vleeshandel van de gildebroeders. Vanaf 1512 werden de gildemeesters dan ook 'koormeesters' genoemd.¹⁴ Deze keurmeesters stonden op hun beurt weer onder toezicht van stadsbeambten, de 'visch ende vleysmeesters'.¹⁵

Het vleeshouwersgilde was niet de enige gebruiker van het Vleeshuis. Het stadsbestuur verhuurde de zolder van het gebouw aan particulieren; als opslagruimte voor handelswaar. De afrekeningen van de huur voor 'der stat boene opt vleeschhuus' gaan terug tot 1486. In eerste instantie verhuurde de stad één zolder of 'boene', maar vanaf 1511 is er sprake van twee 'boenen'.¹⁶ Voortaan werd vermoedelijk niet alleen de zolder, maar ook de verdieping als opslagruimte verhuurd. Dat laatste was aan het eind van de 15de eeuw namelijk ook het geval bij de verhuur van 'der stat twee boenen opt Rychthuis'. Wanneer de Raad uit de verdiepingsvensters van het Richthuis (Oudestraat 4) afkondigingen wilde voorlezen, moest de huurder de 'onderste boene ... voir die vynsteren' ontruimen.¹⁷

Na 1540 droeg het vleeshouwersgilde geen huur meer af voor het Vleeshuis. Vanaf die tijd ontbreken in de stedelijke administratie ook de namen van de keurmeesters.¹⁸ Het is dus heel goed mogelijk dat het gilde in moeilijkheden verkeerde en dat de vleeshouwers geen kans zagen gezamenlijk de huur op te brengen. In 1546 en 1547 werd het gebouw 'den vleyshouwers voor nyet gegont', dus gratis ter beschikking gesteld.¹⁹ De zolders bleven tot 1556 overigens nog wel apart verhuurd. In dat jaar en in 1557 noteerden de stadscameraars geen inkomsten: 'want die stat 't fleyshuys dyt jaer an sich beholden hefft'.²⁰ Er waren plannen in de maak voor een grondige verbouwing.

De verbouwing van het Vleeshuis in 1557

In de eerste helft van de 16de eeuw werd de IJsselstreek geteisterd door gevechtshandelingen in de machtsstrijd tussen de hertog van Gelre en keizer Karel V over de landsheerlijke rechten op het hertogdom Gelre. De Kamper economie, vanouds sterk afhankelijk van handel en scheepvaart, ondervond grote hinder van de politieke onzekerheid. Als gevolg van de onrust gaf het stadsbestuur werkzaamheden aan stadsmuur en poorten prioriteit boven het onderhoud van andere stedelijke gebouwen. Na de vrede van Venlo in 1543 keerde in de IJsselstreek de rust terug. De grote schuldenlast die de Kamper bijdrage

aan de oorlogshandelingen met zich mee had gebracht, werd geleidelijk afgelost. De Raad kon weer geld vrij maken voor het wegwerken van achterstallig onderhoud.

Tussen 1543 en het uitbreken van de Opstand in 1568 ondernam de Kamper overheid een hele reeks verbouwingen en bouwprojecten, te beginnen met de herbouw van het Raadhuis, dat in januari 1543 was uitgebrand. In de jaren daarna volgden verbouwingen van de pastorie bij de Bovenkerk, de Latijnse School en het Soete-Naeme-Jhesus-weeshuis; en verder de bouw van de 'Nije Camer' en de verhoging van de toren van de Bovenkerk. Het stadsbestuur ondernam ook diverse waterbouwkundige projecten, zoals de aanleg van de nieuwe Buitenhaven en de aanleg van enkele nieuwe sluizen in de dijken rondom de stadsweiden. De verbouwing van het Vleeshuis stond dus niet op zichzelf, maar vond plaats in een periode van verhoogde stedelijke bouwactiviteit.

Het Vleeshuis werd in 1557 aangepakt. De Kamper Raad wilde het gebouw weer in goede bouwkundige staat brengen en het als centrum van de Kamper vleeshandel nieuw leven inblazen. Zowel de voor- als de achtergevel werden geheel vernieuwd. In het gebouw werkte men vooral aan de verdieping en de zolder. Er zijn geen aanwijzingen voor ingrijpende veranderingen aan de verkoopruimte op de begane grond. Het timmerwerk bij de verbouwing werd aanbesteed aan timmerman Herman. Voor een bedrag van 80 herenpond zou hij de zolders repareren, een wenteltrap maken en houten luiken en deuren voor 'beyde gevelen' leveren.²¹ Metselaar Berent nam het leggen van een nieuwe dakbedekking aan voor een bedrag van 30 herenpond.²²

De verdiepingvloer en de zoldervloer werden lager gelegd. Metselaar Berent moest de oude balkgaten in de bouwmuren met bakstenen opvullen. Hij kreeg opdracht om '... die gaten van den gesuncken balckens van beyden boonen wederom te stoppen'.²³ De nieuwe wenteltrap die de timmerman maakte, hield ook verband met deze verlaging van de vloeren.²⁴ De 'boonen' werden na de verbouwing niet meer verhuurd en het lijkt dus niet aannemelijk dat men meer opslagruimte in het gebouw wilde maken. Met de verandering van de vloerniveaus beoogde men waarschijnlijk de verdieping beter geschikt te maken als gildekamer of vergaderruimte voor de vleeshouwers.

Het werk aan de achtergevel van het Vleeshuis werd uitgevoerd onder leiding van stadsmetselaar Hans van Venlo. In april 1557 werkte hij met twee gezellen en een opperknecht twee dagen 'an den olden gevel van't fleyshuys'.²⁵ De rekening vermeldt niet of het om de oude voorgevel of om de oude achtergevel van het gebouw gaat, noch welke werkzaamheden worden uitgevoerd. Even verderop in de rekening staat echter wel: 'Item den IXen july is die eerste steen gelecht van den nijen gevell achter ant fleyshuys. Nae older gewoonten den meyster gegeven silver ende golt'. De meester-metselaar ontving ter gelegenheid van de eerste steen een Rijderguldén (goud) en vier Brabantse stuivers (zilver).²⁶ Vanaf 9 juli

werkte stadsmetselaar Hans van Venlo met een werkploeg van metselaars en steenhouwers aan de gevel.²⁷

Het is de vraag of de nieuwe achtergevel op exact dezelfde plaats werd gebouwd als de oude, of dat het gebouw werd vergroot of verkleind. Ging het om een achtergevel van een voorhuis of om een achtergevel aan de Voorstraat? Over het uiterlijk hebben we eveneens weinig informatie, maar voor zover dat valt na te gaan, was het een bakstenen gevel met natuurstenen kruisvensters. De cameraars van de stad kochten de benodigde baksteen bij handelaar Jacop Coppen.²⁸ Steenhouwer en natuursteenhandelaar Lambert Stuurman leverde 'vijff vinster cruyswerck', dus natuurstenen lateien, dorpels en stijlen voor kruisvensters. Bij de afrekening van deze leverantie staat: 'gecomen an den achtergevel van't fleyshuys'.²⁹

De door Lambert Stuurman geleverde vensteronderdelen werden door stadsmetselaar Hans van Venlo en zijn ploeg in de gevel geplaatst. Het is echter niet uitgesloten dat de steenhouwers, die Hans van Venlo enkele weken lang aan het werk had, ook nog andere natuurstenen gevelelementen hebben gemaakt. Hoe dan ook, in een afrekening van 15 augustus lezen we: '... gearbeyt an den achtergevell van dat fleyshuys ... 't welcke hiermede volendet is'.³⁰ De achtergevel werd dus tussen 9 juli en 15 augustus 1557 gebouwd.

De nieuwe voorgevel

Het interessantste onderdeel van de ingrijpende verbouwing van het Vleeshuis is de nieuwe voorgevel in Bentheimer zandsteen.³¹ Het was in principe mogelijk dat de Raad buiten Kampen bij een meester-steenhouwer een geheel natuurstenen gevel bestelde.³² De gegevens in de stedelijke rekeningen leiden echter niet naar een maker van buiten Kampen. De bouw van 'den voergevel van't fleyshuys' werd namelijk voor 50 Philipsgulden (89 herenpond) aangenomen door de Kamper steenhouwer Lambert Stuurman. Het enige wat we buiten de aanneemsom over deze aanbesteding weten, is dat Lambert contractueel verplicht was de kalk voor het werk te leveren.³³ De cameraars verrekenden de benodigde natuursteen apart. De aanneemsom betrof dus voornamelijk arbeidsloon voor Lambert en de met hem werkende gezellen.

Lambert Stuurman ging naar Deventer voor de aanschaf van 'dry stortfels' steen bij handelaar Joost Henricxz. De afrekening vermeldt dat het een lading van in totaal 33 voet steen betrof, die voor een prijs van $4\frac{3}{4}$ stuiver per voet werd gekocht. Deze lading is gebruikt voor de gevel: 'gecomen an den voergevel van't fleyshuys'.³⁴ Het is onduidelijk wat precies met 'stortfels' werd bedoeld. Waarschijnlijk ging het om reeds bewerkte natuurstenen onderdelen voor de gevel.³⁵ Daarnaast leverde Lambert Stuurman voor het Vleeshuis nog 135 voet gekantrechte blokken ('blucksteens'). Die blokken werden door de cameraars gekocht voor een prijs van vier stuiver per voet.³⁶

Het interessante aan de afrekeningen van het natuursteenwerk is dat ze lijken te wijzen op een verandering in het bouwplan. Zoals gezegd, werd de bouw van de gevel aan Lambert Stuurman gegund voor de prijs van 50 Philipsgulden, maar daarnaast ontving Lambert nog 24 Philipsgulden '... voor die verbeterschap des voerseiden gevels, soe hij denselven boven't inholt des contracts beter geleverd dan angenomen hadde'.³⁷ Deze aanzienlijke financiële aanvulling op de oorspronkelijke aanneemsom kan niet worden verklaard als een kleine verbetering van de in eerste instantie beoogde gevel. De aard van de 'verbeterschap' valt af te lezen uit de afrekening van de tweede lading natuursteen: '... waarvan gemaect sijn yttliche antiken cronamenten [=ornamenten] ende anders'.³⁸ Het lijkt er dus op dat de Raad eerst het herstel van de oude gevel voor ogen had, maar vlak vóór of tijdens de verbouwing besloot tot een nieuwe, prestigieuze gevel met renaissance-ornamentiek.

Aan de laatste geciteerde tekst werd nog toegevoegd: '...t welck hem niet anbesteedt was'. Die zinsnede kunnen we op twee manieren interpreteren; ofwel het maken van de ornamenten was niet inbegrepen bij de eerste aanbesteding van het werk aan Lambert Stuurman, ofwel het maken van de nieuwe ornamenten was aan een ander gegund. In verband met het werk aan de voorgevel werd echter geen andere meester-steenhouwer betaald dan Lambert Stuurman, en hij kreeg een extra beloning voor de 'verbeterschap' van de gevel. Het bedrag dat hij daarvoor ontving, stond ongeveer gelijk aan 86 daglonen van een meester (7 stuiver per dag), hetgeen voldoende lijkt voor het werk aan de ornamentale delen van de gevel. We moeten dus concluderen dat Lambert Stuurman de maker is van de natuurstenen voorgevel van het Vleeshuis.

We kunnen ons vervolgens afvragen waarom het stadsbestuur bij het verstrekken van de opdracht voor de gevel de stadsmetselaar van dat moment passeerde en juist voor Lambert Stuurman koos. Het lijkt zo voor de hand te liggen dat de belangrijkste werkzaamheden aan een stedelijk bouwwerk door de stadsmetselaar werden uitgevoerd. Van oudsher diende de stadsmetselaar zowel vaardig te zijn in het houwen van natuursteen als in het metselen van muurwerk. Hans van Venlo oefende tijdens zijn aanstellingen als stadsmetselaar van Kampen (1554-1561 en 1571-1581) ook beide ambachten uit.³⁹ Dat de Raad toch Lambert Stuurman verkoos, had enerzijds te maken met het feit dat de stadsmetselaar steeds inzetbaar moest zijn voor al het lopende onderhouds- en reparatiewerk aan de stedelijke gebouwen. Hij was dus niet altijd beschikbaar voor tijdrovend werk aan een rijk versierde gevel. Anderzijds was Lambert Stuurman vermoedelijk ook een capabele steenhouwer, beter geschikt voor de opdracht.

Hoewel Lambert Stuurman het belangrijkste representatieve onderdeel van de verbouwing van het Vleeshuis voor zijn rekening nam, moeten we hem niet beschouwen als dé bouwmeester van het hele project, of zelfs als de enige leidinggevende op de bouwplaats. Meester Hans

van Venlo had als stadsmetselaar de leiding over zijn eigen werkploeg, waarmee hij de achtergevel bouwde, en over andere arbeiders en ambachtslieden die in daghuur aan het project meewerkten. Het werk dat werd aanbesteed, te weten de bouw van de voorgevel, het timmerwerk aan de zolders en het vernieuwen van de dakbedekking, werd door de aannemers rechtstreeks opgeleverd aan de cameraars en de rentmeesters van de stad. Lamberts rol in de verbouwing van het Vleeshuis bleef beperkt tot: de bouw van de voorgevel, het namens de stad aanschaffen en leveren van natuursteen en kalk, en het leveren van onderdelen voor de natuurstenen kruisvensters van de achtergevel. De verschillende bij het project betrokken meesters – Herman, Berent, Hans van Venlo en Lambert Stuurman – konden hun taken in onderling overleg op elkaar afstemmen, zonder dat daarvoor formeel een strikt éénhoofdige leiding nodig was.

Lambert Stuurman: steenhouwer, handelaar en bouwondernemer

Wie was Lambert Stuurman, en wat was zijn positie in het bouwbedrijf van Kampen rond het midden van de 16de eeuw? In 1555 kocht hij het burgerschap van de stad.⁴⁰ Op het moment van zijn werk aan het Vleeshuis was Lambert dus nog niet zo lang in Kampen gevestigd. Bij de afrekening van de aanneemsom werd hij 'jonge Lambert Stuurman' genoemd.⁴¹ Deze nadruk op zijn leeftijd was niet overbodig. In de jaren '40 en '50 van de 16de eeuw deed het stadsbestuur van Kampen zaken met natuursteenhandelaar Lambert Stuurman uit Zwolle.⁴² Waarschijnlijk was Lambert junior de zoon van deze Zwolse handelaar. Hij moet in het midden van de jaren '50 naar Kampen zijn gekomen om voor zichzelf een bedrijf op te zetten. Later, toen de oude Lambert overleden was, kon men de toevoeging 'jonge' weglaten.⁴³

Toen Lambert Stuurman het burgerschap van Kampen had gekocht, kon hij ook lid worden van het metselaarsgilde en zich als ambachtsmeester vestigen. Binnen dat gilde werd hij drie keer tot gildemeester, dat wil zeggen bestuurder van het gilde, gekozen, namelijk in 1557, 1563 en 1569.⁴⁴ Als gildebroeder van het metselaarsgilde kon hij in Kampen werk aannemen als metselaar en als steenhouwer. Daarnaast was Lambert Stuurman lid van het Sint-Lucasgilde, waarin onder andere de schilders, de glazenmakers en de beeldenmakers waren verenigd. Van dit gilde werd hij in 1563 tot gildemeester gekozen.⁴⁵ Lambert werkte in Kampen dus ook als beeldhouwer.

In de jaren '60 en het begin van de jaren '70 kreeg Lambert Stuurman diverse belangrijke opdrachten van het stadsbestuur. Zo maakte hij onder andere het gewelf van de Broederbrug (1566), de nieuwe kade langs de IJssel (1568-1570) en een gewelf in het Raadhuis (1570).⁴⁶ In de eerste helft van de jaren '60 belegde Lambert Stuurman het met zijn bedrijf vergaarde geld onder andere in de aanschaf van twee huizen in de Buiten Nieuwstraat en

een huis met hof aan de Sint-Nicolaasdijk bij Brunnepe.⁴⁷

Meer dan andere ambachtsmeesters uit het Kamper metselaarsgilde van die tijd was Lambert Stuurman een bouwondernemer die tegen vaste bedragen opdrachten aannam, en die ook financieel draagkrachtig genoeg was voor het voorfinancieren van grote opdrachten. Al snel na zijn komst in Kampen zette hij een handel in natuursteen en andere materialen op.⁴⁸ Niet voor niets zond de Raad hem in 1557 naar Deventer om de natuursteen voor de gevel van het Vleeshuis te kopen. Voor de achtergevel van hetzelfde gebouw leverde hij de onderdelen voor de kruisvensters. Lambert Stuurman moet in Kampen een eigen steenhouderswerkplaats annex materiaalopslag hebben gehad. Vanaf 1562-63 kunnen die werkplaats en opslag bij zijn huizen in de Buiten Nieuwstraat gevestigd zijn geweest.

Toen Lambert Stuurman in 1572 overleed, had hij een onderneming waarvan we slechts de contouren kennen, maar die zijn al indrukwekkend genoeg. Zo had hij bijvoorbeeld in Danzig een handelsfiliaal of factorij, waar een zekere meester Bartholomeus Kistemaecker als 'factor' zorg droeg over '... allet gene, soe well van graeuwen steen ende anders, als [Lambert Stuurman] ... bes totten eynde sijns levens binnen Dannswijck gehandelt, gesandt ende vercofft hefft'.⁴⁹ We kunnen dus vaststellen, dat Lambert Stuurman een internationaal georiënteerd handelaar was. Verder is het duidelijk dat hij in Kampen een belangrijke, zo niet de belangrijkste, aannemer was van metsel- en steenhouderswerk.

II. Nieuwe vormen: de architectuur van de gevel

De gevel van het Oude Vleeshuis dateert dus uit 1557, en daarmee valt hij binnen de weerbarstige periode die we in Nederland de vroege renaissance zijn gaan noemen. Of, in de woorden van Vermeulen: 'een bonte wemeling van kunstenaars, opdrachtgevers, bouw- en beeldhouwwerken, waarin een bepaalde groepeerings nauwelijks te bespeuren lijkt'.⁵⁰ De maker van de gevel van het Kamper Vleeshuis is nu weliswaar bekend, maar het blijft de vraag of Lambert Stuurman bij de bouw ervan werkte naar een ontwerp dat hij zelf had gemaakt of naar een ontwerp dat door een ander was gemaakt. Was hij in staat een renaissancegevel te ontwerpen? En zo ja, heeft hij daartoe voor de gevel van het Vleeshuis opdracht gekregen van het Kamper stadsbestuur? Op deze punten geven de archivalia geen duidelijke informatie. In de stedelijke rekening van 1557 is niets in te vinden over een ontwerp (patroon), noch over een bouwwerk dat op aandringen van de Raad moest worden nagevolgd.⁵¹ De gevel biedt echter – ook in zijn gerestaureerde staat – nog houvast om na te gaan op welke voorbeelden Lambert Stuurman of de onbekende architect zich moet hebben gebaseerd bij het maken van het ontwerp.

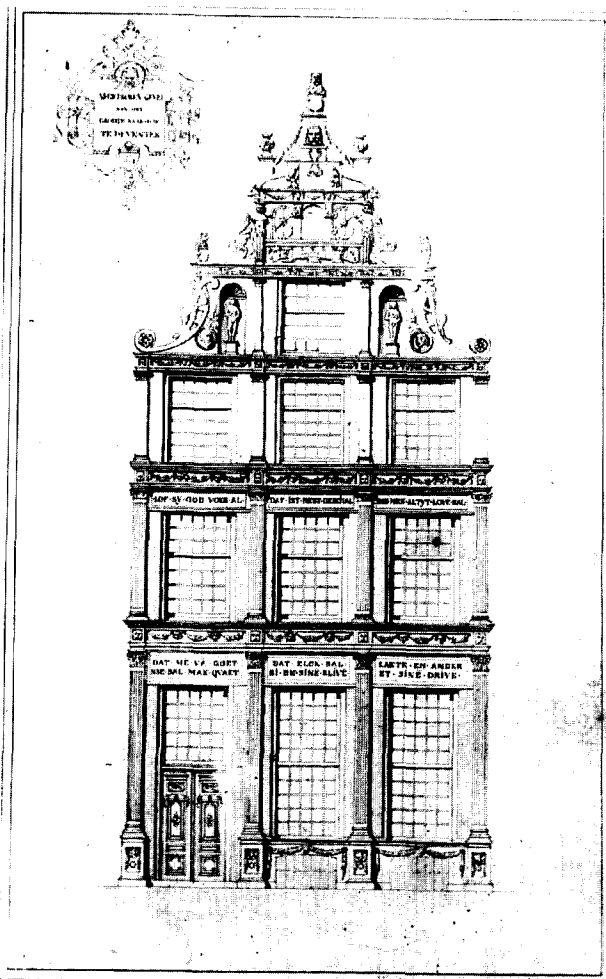
Vroege renaissance

Via het werk van schilders als Van Scorel en Gossaert bereikten de eerste renaissancevormen rond 1510 ons land. In het begin was het vooral de hogere adel, die de nieuwe renaissancevormen binnenhaalde, al dan niet met bijbehorende humanistische ideeën en het in dienst nemen van Italiaanse architecten.⁵² Pas na verloop van tijd drongen de renaissancevormen door tot gebouwen voor de stedelijke overheid.

Een belangrijke impuls voor de verspreiding van de renaissancevormen benoorden de Alpen waren de paleizen van François I (1475-1547). De meeste invloed ging uit van het in 1528 begonnen slot Fontainebleau. Aan de bouw van dat slot werkten de Italianen Rosso Fiorentini, Primaticcio, en in 1541 ook Serlio, mee. Bij de verdere verspreiding van de renaissancevormen speelden Antwerpse kunstenaars als Cornelis Floris, Cornelis Bos, Colijn de Nole en Pieter Coecke van Aelst een belangrijke rol. Door de vestiging van de werkplaats van Colijn de Nole te Utrecht in 1543, vonden deze vormen direct hun weg naar de Noordelijke Nederlanden en werd Utrecht daar het centrum van de renaissance. Eén van de belangrijkste bouwopdrachten in die tijd was de verbouwing te Utrecht van drie middeleeuwse woonhuizen tot één stadshuis. Het meest rechtse huis werd in 1546-1547 voorzien van een nieuwe voorgevel, waarschijnlijk naar ontwerp van de meester-steenhouwer en architect Willem van Noort. De decoraties waren, mogelijk, door Colijn de Nole gemaakt.⁵³

De nieuwe renaissance-elementen werden doorgaans gecombineerd met klassieke zuilenorden. Kennis over het juiste gebruik van de orden ontstond echter pas gaandeweg; eerst via schetsen van kunstenaars en vroege Vitruvius-vertalingen, daarna door ordeboeken. In 1537 publiceerde Sebastiano Serlio het eerste deel van zijn architectuurtractaat (boek IV) waarin enkel het gebruik van de klassieke orden aan de orde kwam. Twee jaar later werd dit deel door Pieter Coecke van Aelst in het Nederlands vertaald en ging het een belangrijke rol in ons land spelen.⁵⁴ Van het ordeboek van Serlio zouden in de loop der tijd nog diverse drukken, maar vooral veel bewerkingen volgen.

Het toepassen van de nieuwe vormen, niet enkel voor adellijke gebouwen, maar ook voor stedelijke gebouwen en voor woonhuizen, speelde zich af tegen de achtergrond van een belangrijk architectonisch probleem: de spanning tussen klassieke vormen en traditionele bouw. Architecturale vormen, die teruggingen op de tempelbouw uit de oudheid, dienden hun plaats te krijgen in de gevels van (middeleeuwse) woonhuizen in de Lage Landen. De klassieke orden moesten worden toegepast bij smalle, hoge gevels en hoogopgaande daken, terwijl zij oorspronkelijk waren bedoeld voor brede gevelfronten en vlakke dakhellingen. Na een korte periode van experimenteren, ontwikkelde zich vanaf 1565 een min of meer vaste canon om

Afb. 4. Deventer, huis 'De Schuur', 1558, gesloopt in 1862, naar tekening van B. Looman (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

gevels zo goed mogelijk van klassieke vormgeving te voorzien. Hierbij speelden de voorbeeldboeken van Vredeman de Vries een belangrijke rol.⁵⁵

In de periode hier direct aan voorafgaand is het mogelijk twee soorten gevels te onderscheiden: gevels die gespeend bleven van enige klassieke orden en gevels met een orden-systeem. Voorbeelden van gevels zonder orden zijn de Waag in Enkhuizen (1559), het St. Jansgasthuis te Hoorn (1563) en de Noordhavenpoort te Zierikzee (1559). Orde-gevels gebouwd rond het midden van de 16de eeuw hebben hier onze aandacht. Het meest sprekende voorbeeld is dat van het in 1559 gebouwde huis 'Cardinaal' in Groningen.⁵⁶ Andere belangrijke voorbeelden zijn het uit 1558 daterende (in 1862 gesloopte) huis 'De Schuur' te Deventer (afb. 4)⁵⁷, de gevel van het Karel V-huis in Zwolle (1571) en Markt 11 te Culemborg (1549). Het zijn panden die opvallen door de vrij flauwe helling van de

topgevel en een schijnbaar wat rommelig gebruik van de orden. Ook de gevel van het Vleeshuis in Kampen wordt onder deze groep van vroege orde-gevels geschaard.

Topgevel en pilasters

Wanneer we de voorgevel van het Kamper Vleeshuis van vóór de restauratie bekijken (afb. 1), dan zien we boven de winkelpui drie rijen pilasters boven elkaar. In eerste instantie valt zowel de lengte als de opeenvolging van pilasters op. Volgens de regels van Vitruvius dient de superpositie van orden van sterk naar slank te geschieden, dus: Dorisch, Ionisch, Corintisch.⁵⁸ Bij het Vleeshuis zien we echter Corintisch, Ionisch en Ionisch. En hoewel het duidelijk is dat de mascarons aan de onderzijde van de Corintische pilasters daar oorspronkelijk niet hoorden, schijnen de onderste pilasters toch te lang, en die daarboven te kort.

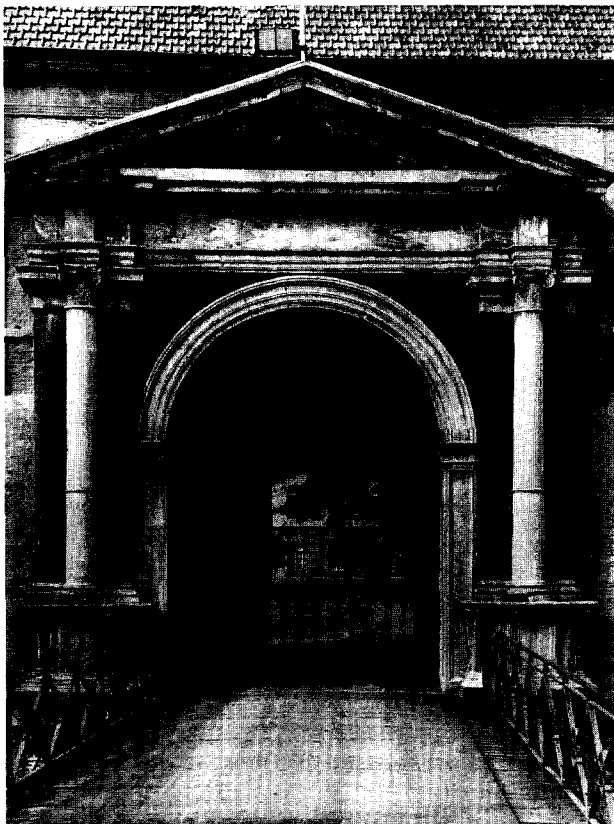
Hoewel de toepassing van klassieke vormen in eerste instantie niet juist lijkt, betekent dit nog niet dat het om een provinciaal ontwerp van een mindere architect of bouwmeester gaat, die de nieuwe vormen niet goed heeft begrepen.⁵⁹ Dat de ontwerper gewerkt heeft vanuit de toen bestaande kennis en beschikbare voorbeelden is een beter uitgangspunt.⁶⁰ Laten we daarom proberen na te gaan naar welk voorbeeld, of welke voorbeelden, de gevel van het Vleeshuis is gemaakt. Hiervoor is het nodig nader in te gaan op een aantal architectonische details.

Interessant is het gebruik van de Ionische orde op de tweede verdieping. In tegenstelling tot wat later gebruikelijk werd, bevindt zich op korte afstand onder het Ionische kapiteel met voluten een dunne 'band'. In de meeste voorbeeldboeken, zoals de ordeboeken van Vignola (1562), Palladio (1570) en Scamozzi (1615), zal men hier tevergeefs naar zoeken. Het blijkt echter kenmerkend voor de voorbeeldboeken uit de 'Serlio-familie'. Daarin worden twee varianten getoond om het Ionische kapiteel vorm te geven. Ook in de vertaling van Coecke van Aelst uit 1539 worden beide manieren naast elkaar gepresenteerd en besproken. Volgens de klassieke regels moet de normale hoogte van het Ionische kapiteel een derde deel van de dikte van de zuil zijn, 'maer omdat sulcken capitellen sommigen architecten soberliick geciert dochten' werd er een 'phrise' [fries] aan toegevoegd.⁶¹ De overgang naar de zuil werd gevormd door een astragaal, een smal ringvormig profiel. Niet alleen bij het voorbeeldboek van Serlio, maar ook bij die van Blum en Vredeman de Vries, is dit element terug te vinden. Blum noemde het profiel een 'tenia'.⁶²

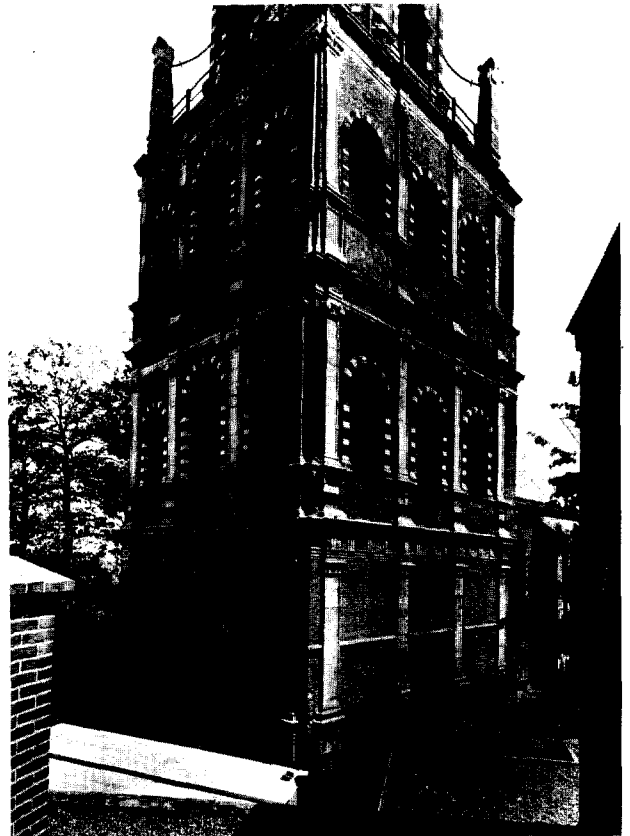
Wanneer men naar het gebruik van deze Ionische orde kijkt, dan blijkt ze vrij veel voor te komen, bijvoorbeeld in de voorgevels van de stadhuisen van Den Haag (1564-65), Leiden (1596-98), Bolsward (1613-17) en Delft (1618-20).⁶³ Ook het al genoemde huis 'Cardinaal' in Groningen (1559) heeft vergelijkbare Ionische kapitelen. Hetzelfde Ionische kapiteel is eveneens te vinden aan

door Italianen ontworpen gebouwen zoals de ingangspoort van het kasteel van Breda (1536-38) (afb. 5), de toren in IJsselstein (1532-35) (afb. 6) en de slotkapel te Jülich (Gulik) (1552-53). Met name deze twee laatste voorbeelden, ontworpen door de Italiaanse vestingbouwkundige en architect Alexander Pasqualini (1493-1559), vertonen een treffende onderlinge gelijkenis, en gelijkenis met het Kamper Vleeshuis. Het fries onder de voluten is niet vlak en zonder decoratie, maar voorzien van cannelures. De bijzonderheid van deze specifieke vorm rechtvaardigt de vraag of deze gebouwen op hetzelfde voorbeeld teruggaan.

Daartoe moeten we eerst iets zeggen over de toegepaste pilasters.⁶⁴ Hoewel natuurlijk in de klassieke oudheid bekend, werden pilasters voor het eerst weer toegepast ten tijde van de vroege Italiaanse renaissance, door architecten als Brunelleschi en Alberti. Veelal geschiedde dit in combinatie met Corintische en Composiete kapitelen, waarvan de details in grote mate door de ontwerpers zelf werden bepaald.⁶⁵ In Nederland werden tijdens de vroege renaissance in de regel ook pilasters gebruikt. De schachten van deze pilasters konden op vier manieren vorm krijgen: vlak, verdiept, verdiept met arabesken en gecanneleerd. Vlakke pilasters komen in alle tijden voor en zijn

Afb. 5. Breda, ingangspoort kasteel met Ionische halfzuilen, 1536-38 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

Afb. 6. IJsselstein, toren, 1532-35 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

soms voorzien van bossages. Pilasters met verdiepte schachten zijn specifiek voor de vroege renaissance (afb. 6)⁶⁶, en dat geldt nog meer voor de arabesken-decoratie.

Bij het Vleeshuis zijn de pilasters voorzien van cannelures. De regels schreven zeven cannelures per pilaster voor. In Kampen is echter, net als bijvoorbeeld bij de Porta Pia te Rome (1561-65), het minder gebruikelijke aantal van vijf toegepast.⁶⁷ Een vergelijkbaar voorbeeld (met zeven cannelures) was te vinden aan het huis 'het Torentje' aan het Damrak in Amsterdam (1558).⁶⁸ Anders dan te Amsterdam blijkt in Kampen het onderste deel van de cannelures voorzien te zijn van wat 'stafwerk' wordt genoemd. Stafwerk zou bedoeld zijn om de gecanneleerde pilasters minder beschadigingsgevoelig te maken.⁶⁹ Coecke van Aelst bespreekt het alleen bij de Corintische orde.⁷⁰ Het stafwerk – dat bij de restauratie van het Kamper Vleeshuis in 1939 nog een belangrijke rol zou spelen – mocht maximaal tot een derde deel van de hoogte doorlopen. In de praktijk kon de hoogte nogal variëren; bij het stadhuis in Leiden bedraagt het bijvoorbeeld 34%, bij dat in Delft 47%⁷¹ en bij de ingang van het stadhuis in Nijmegen 51%.

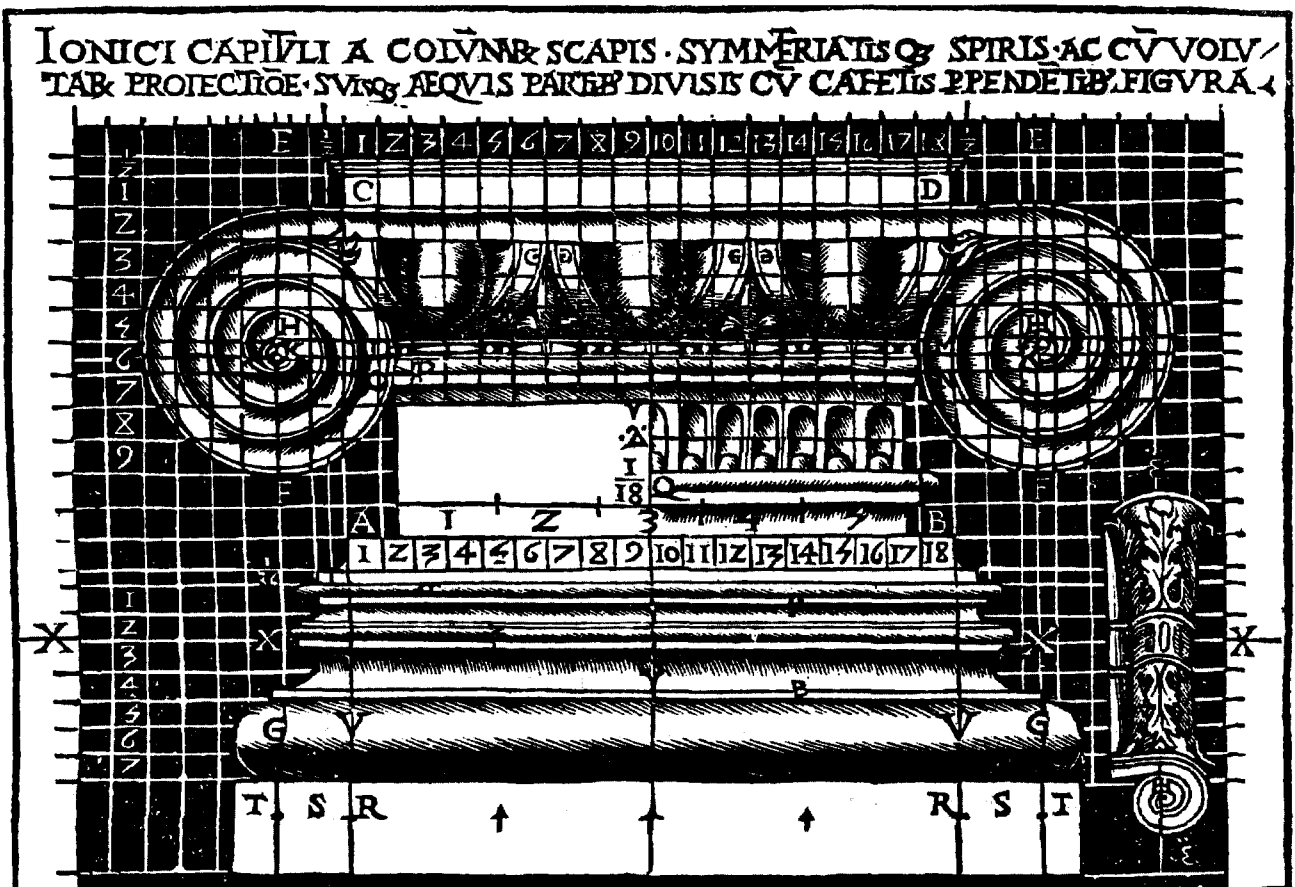
Samenvattend kan worden gesteld dat de pilasters van het Vleeshuis opvallende klassieke elementen vertonen; Ionisch met astragaal, cannelures en stafwerk. Dit leidt tot de vraag waar deze vormen op terug zouden kunnen gaan. Mogelijk was het ordeboek van Serlio, al dan niet in de vertaling van Coecke van Aelst, een inspiratiebron. Ook het in 1550 verschenen boek over de Blijde Inkomst van Karel V in Antwerpen in 1549 wordt wel als bron beschouwd.⁷²

Nadere beschouwing leert dat het niet om één van deze boeken gaat, maar om een Vitruvius-vertaling. In eerste instantie komt de in 1521 in Como gepubliceerde editie van Cesare Cesariano in aanmerking.⁷³ Bij de bespreking van de Ionische orde toont Cesariano een Ionisch kapiteel met astragaal (afb. 7). Tussen astragaal en kapiteel zijn cannelures aangebracht.⁷⁴ Eenzelfde Ionisch kapiteel komt iets verderop in het boek, bij de bespreking van enkele optische correcties, nogmaals voor. Ook het stafwerk in de cannelures is hier te zien (afb. 8). In beide gevallen zijn de cannelures boven het astragaal van het kapiteel voor een derde deel met stafwerk gevuld. Dit minieme

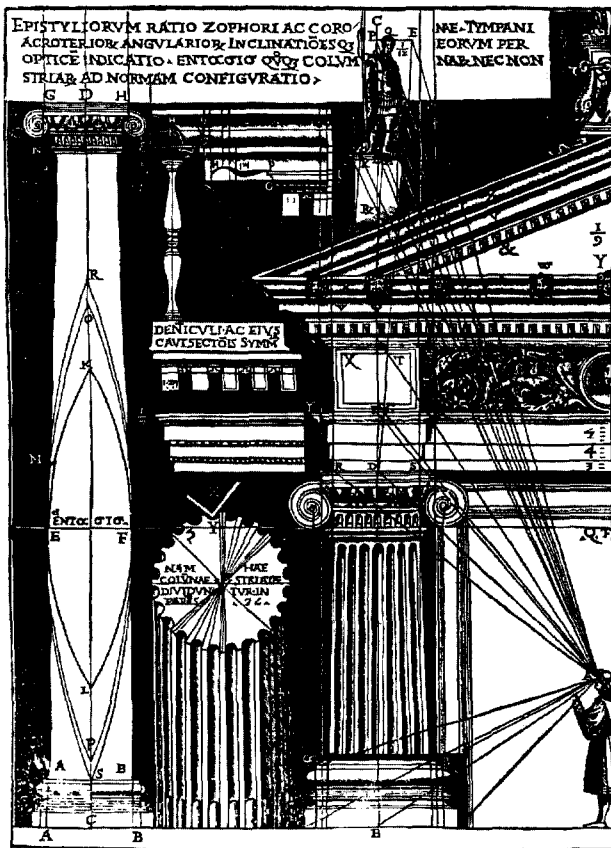
detail is terug te vinden bij de kapitelen op de tweede verdieping van het Vleeshuis.

Hoewel het erop lijkt dat de details van de Kamper gevel direct uit dit voorbeeldboek zijn overgenomen, is enige voorzichtigheid geboden. In 1548 verscheen namelijk de eerste Duitstalige Vitruvius-vertaling van de hand van Walter Ryff (Gualtherius Rivius).⁷⁵ Tekst en afbeeldingen in deze 'Vitruvius Teutsch' blijken sterk op Cesariano gebaseerd. Meer dan de helft is letterlijk overgenomen, maar uiteraard spiegelbeeldig afgedrukt.⁷⁶ Ook neemt Rivius het Ionische kapiteel exact van Cesariano over. Waar het om de afbeelding met optische correcties gaat, zijn de cannelures boven de astragaal echter vervangen door een eierlijst (afb. 9). Het is dus aannemelijker dat bij de bouw van de nieuwe voorgevel van het Vleeshuis gebruik is gemaakt van de Italiaanse Vitruvius-vertaling, die van Cesariano.

De toepassing van dit voorbeeldboek is niet onverenigbaar met de, in eerste instantie vreemd overkomende, superpositie van Corintisch, Ionisch en nogmaals Ionisch. Het blijkt dat zowel in de vroege Italiaanse als in de vroege

Afb. 7. Afbeelding van het Ionische kapiteel volgens de Vitruvius-vertaling van Cesare Cesariano. Como 1521.

Afb. 8. Afbeelding van de optische correctie met Ionisch kapiteel voorzien van astragaal, met daarboven cannellures met stafwerk volgens de Vitruvius-vertaling van Cesare Cesariano, Como 1521.

ge Nederlandse renaissance nog niet zo strak werd vastgehouden aan de hiërarchie der orden.⁷⁷ Orden konden naar behoeven op basis van gelijkwaardigheid worden toegepast.⁷⁸ In Nederland is het meest interessante voorbeeld het genoemde stadhuis te Utrecht. Volgens Vermeulen zou het 'in afwijking van Vitruvius' regel' om Dorisch, Ionisch en Ionisch gaan.⁷⁹ Ter Kuile meende dat er vanwege de bestaande verdiepingshoogten Dorisch, Composiet en Ionisch werd toegepast en dit werd later door de meeste auteurs overgenomen.⁸⁰ Met de ingangspoort van het kasteel van Breda in gedachten (afb. 5), blijkt het verschil tussen Ionisch en Composiet – zeker wanneer er nog slechts tekeningen resteren – niet altijd even gemakkelijk te bepalen. Wel blijft er sprake van een niet-hiërarchische toepassing.⁸¹

Bij de verbouwing van het Kamper Vleeshuis werden de vloeren van de verdieping en de zolder verlaagd. De reden hiervoor moet praktisch van aard zijn geweest, namelijk aanpassing aan een ander gebruik van verdieping en zolder. De nieuwe gevels sloten aan bij de veranderde verdiepingshoogten. Voor het ontwerp van de voorgevel lijkt dit geen grote problemen te hebben opgeleverd. Om

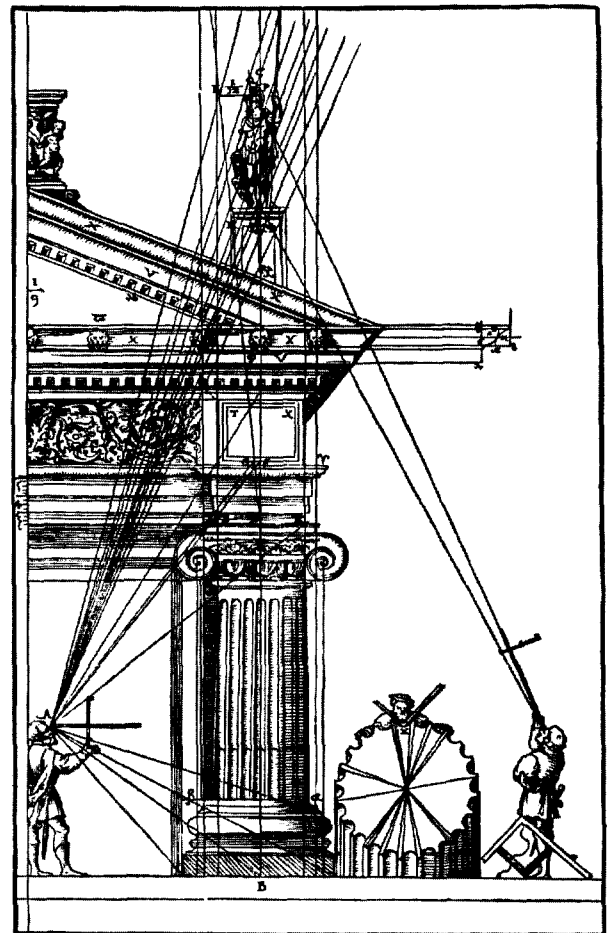
dit nader te staven zullen we ingaan op de verhoudingen die ten grondslag liggen aan de gevel.

De gevel nader beschouwd

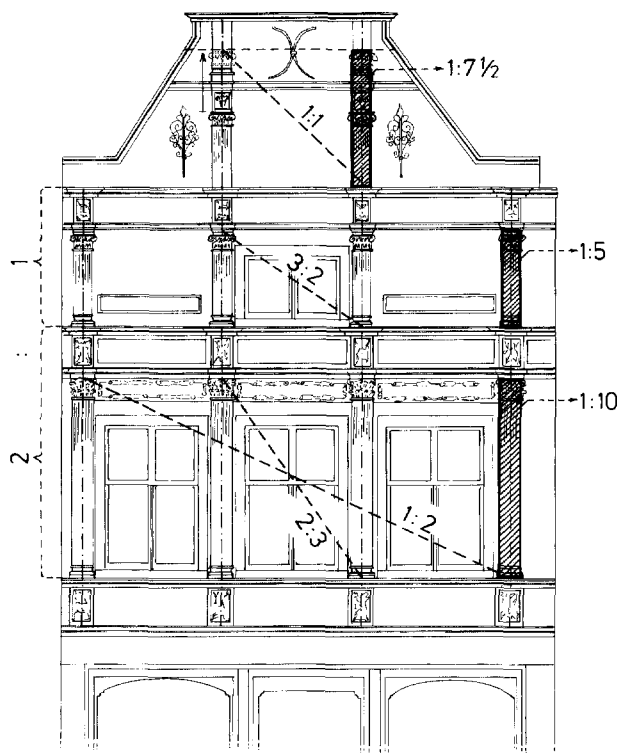
Om de bij het ontwerp van de gevel toegepaste verhoudingen te kunnen bepalen, gaan we uit van de pilasters. Daarbij is gebruik gemaakt van een foto (afb. 1) en van een nauwkeurige opmetingstekening van de bestaande toestand uit 1938, dat wil zeggen van vóór de restauratie.⁸²

Op de eerste verdieping bevinden zich vier Corinthische pilasters, waarvan al vermeld is dat de mascarons later waren toegevoegd. Bij die ingreep zijn de basementen verdwenen. De oorspronkelijke lengte van deze pilasters kan toch bepaald worden op grond van het overgebleven restant van het fries aan de linkerzijde. Inclusief (verdwe-

Verreichte Symmetrische abtheilung der Ionischen Columnn/vñ aller der jetzigen gader/wie auch solche Perspectiuischer wuß zu richten vnd in das werck zubringen.

Afb. 9. Afbeelding van de optische correctie met Ionisch kapiteel voorzien van astragaal met daarboven een eierlijst volgens de Vitruvius-vertaling van Walter Ryff (Gualtherius Rivius), Nürnberg 1548.

Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok).

nen) basement en kapiteel geeft dit een pilasterlengte van 2,41 meter. De breedte bedraagt 0,24 meter en dit leidt tot een verhouding van $1:10$. Omgerekend in de Sallandse voet (0,283 meter), die ook in Kampen werd gebruikt, levert dit de praktische maat van $8\frac{1}{2}$ voet op. De hart-op-hart maat tussen de pilasters is 1,61 meter en dat komt neer op $5\frac{2}{3}$ voet (afb. 10).⁸³ Dit geeft tussen de pilasters een hoogte/breedte-verhouding van $3:2$ en tussen de pilasters en de hart-op-hart maat van de buitenste pilasters (17 voet) een hoogte/breedte-verhouding van $1:2$.⁸⁴ De hoogte van het hoofdgestel van de eerste verdieping bedraagt nagenoeg 0,60 meter en dit komt overeen met $2\frac{1}{8}$ voet. Dit strookt met het algemene voorschrift dat het hoofdgestel een vierde van de orde moet zijn. De totale hoogte van de vier Ionische pilasters op de tweede verdieping is 1,07 meter. De breedte van de pilaster bedraagt 0,215 meter en dit geeft een verhouding van $1:5$, oftewel $3\frac{4}{5}$ voet.⁸⁵ Vergeleken met de hart-op-hart maat tussen de pilasters ($5\frac{2}{3}$ voet) geeft dit een hoogte/breedte-verhouding van $2:3$.

De pilasters in de topgevel vormen een probleem. De oorspronkelijke vorm is niet zonder meer duidelijk. Het gaat om twee pilasters, onderbroken door een fries en mascarons. Het onderste deel van de pilaster bestaat uit een Ionisch kapiteel en pilaster (zonder basement) ter hoogte van 0,94 meter. Het bovenste deel bestaat uit een

basement en pilaster ter hoogte van 0,61 meter. Uiteindelijk zou het om een complete pilaster met een totale hoogte van (tenminste) 1,54 meter kunnen gaan. De breedte van de pilaster bedraagt 0,215 meter, maar dit leidt niet tot een zinvolle verhouding.

Omdat blijkt dat bij de andere verdiepingen van eenvoudige verhoudingen gebruik is gemaakt, ligt het voor de hand dat dit voor de top ook het geval was. Uitgaande van oorspronkelijk iets langere pilasters met eenzelfde hoogte als de hart-op-hart maat tussen de pilasters ($5\frac{2}{3}$ voet) levert dit voor de pilaster zelf een verhouding op van $1:7\frac{1}{2}$. Dit betekent dat de drie boven elkaar staande pilasters zich tot elkaar verhouden als $4:2:3$.

Hoewel in iedere gevel achteraf verhoudingen gelezen kunnen worden, mag het duidelijk zijn dat ze in het Kamper Vleeshuis niet slechts toevallig zijn. De eenvoudige arithmetrische verhoudingen die ten grondslag liggen aan zowel de pilasters als aan de grotere verhoudingen kunnen niet worden genegeerd. Kijken we opnieuw naar de Cesariano dan is daarin een aanknopingspunt te vinden. Bij de bespreking van Vitruvius' enige eigen werk, de Basilica te Fano, wordt een houtsnode afgebeeld met een aantal opvallende overeenkomsten. Boven de slanke Corinthische kapitelen volgt een geleding met pilasters zonder duidelijke ordening en daarboven een aedicula met Ionische pilasters (afb. 11).⁸⁶ Opvallend is dat de aedicula aldaar grofweg de verhouding $1:2$ heeft en deze breedtemaat gelijk is aan de hoogtemaat van de Corinthische pilasters. Volgens de beschrijving zijn deze pilasters 50 voet hoog en 5 voet dik.⁸⁷ Dit geeft een verhouding van $1:10$, die we ook bij de Corinthische pilasters in het Vleeshuis terugvinden. Dit laatste krijgt des te meer reliëf wanneer we bedenken dat in de voorbeeldboeken uit de 'Serlio-familie' voor Corinthisch een verhouding van $1:9$ wordt voorgeschreven.

Vanaf het begin van de jaren '40 van de 16de eeuw drong de renaissance in Kampen door. Zo werd in 1543, na de brand in het Raadhuis, een nieuwe schouw bij de in Utrecht werkzame kunstenaar Colijn de Nole besteld.⁸⁸ In hetzelfde jaar bezocht de Italiaanse vestingbouwkundige en architect Alexander Pasqualini Kampen.⁸⁹ Het uit circa 1550 daterende koorhek in de Bovenkerk is in renaissancevormen uitgevoerd.⁹⁰ De gevel van het Vleeshuis uit 1557 is het volgende tastbare bewijs van de renaissance te Kampen. We kunnen Lambert Stuurman aanwijzen als de maker van de gevel, maar er is geen bewijs dat hij het ontwerp heeft gemaakt. Wie het ook is geweest, de ontwerper van de gevel van het Vleeshuis heeft zeer waarschijnlijk kennis genomen van de Vitruvius-vertaling van Cesariano.

III. De gevel van het Vleeshuis na 1557

Het is de vraag of de verbouwing van het Vleeshuis in 1557 een goede investering is geweest. Er zijn eigenlijk

geen aanwijzingen dat het gebouw nadien als verkoopcentrum een bloeiend bestaan had. De vleeshouwers betaalden voor het gebruik van het gebouw geen huur meer, en ook de verdieping en de zolder werden niet langer aan particulieren verhuurd. In de tweede helft van de jaren '80 brachten de cameraars huur of pacht in rekening voor het gebruik van de afzonderlijke verkoopbanken. Er waren toen zes banken, drie aan elke zijde van het gebouw, maar daarvan bleven de meeste ongebruikt. In de jaren 1591-93 inden de cameraars zelfs helemaal geen geld voor de zes banken.⁹¹

In januari 1593 besloot de Raad het gebouw te verkopen aan drukker Joost Stevensz.⁹² Deze zal het gebouw in hetzelfde jaar of het jaar daarop wel hebben laten verbouwen om het als woonhuis en drukkerij in gebruik te kunnen nemen. Ter gelegenheid van de nieuwe bestemming van het pand schonk de Raad een glas-in-loodraam aan Joost Stevensz 'in't Olde Vleysuys'.⁹³ Net als het oudste Vleeshuis na de verkoop in de 15de eeuw bleef ook Oudestraat 119 vanaf 1593 bekend als het Oude Vleeshuis.

De Raad concentreerde de vleeshandel in een nieuw gebouw op een ruimere en beter toegankelijke lokatie. Op het kort daarvoor ontsloten kerkhof bij de Broederkerk –

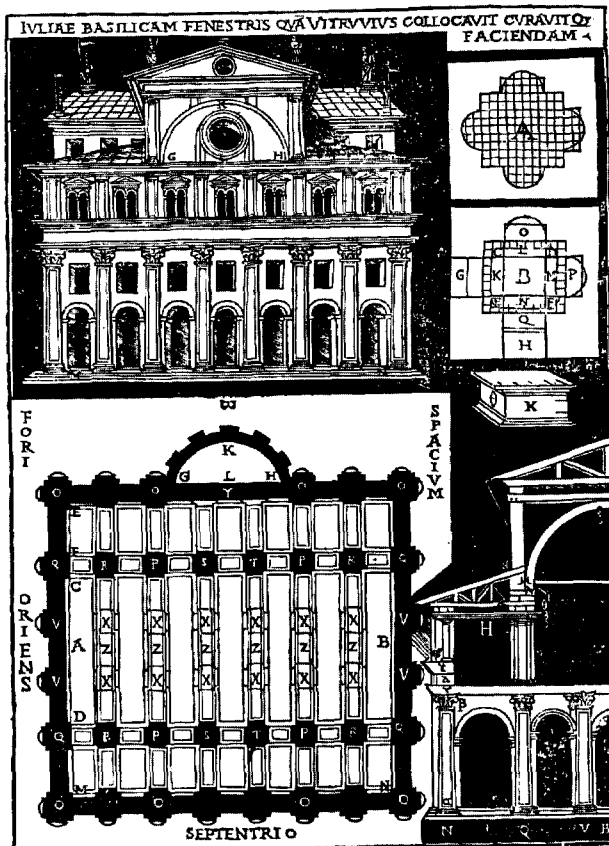
een plein dat nu bekend staat als de Botermarkt – werd in 1592-93 een aan alle kanten vrijstaand Vleeshuis gebouwd. De kaart van Paulus Utenwael uit 1598 laat het gebouw zien (afb. 3, nr. 3). Volgens die afbeelding had de vleeshal een verdieping en was het rondom voorzien van een luifel op stijlen of zuilen. Het nieuwe Vleeshuis had acht verkoopbanken, en deze stonden waarschijnlijk onder de luifel in de galerij. De kern van het gebouw moet in gebruik zijn geweest als opslag- en vergaderruimte. De banken werden afzonderlijk aan vleeshouwers verhuurd of verpacht, maar ook op de nieuwe plek waren de opbrengsten per jaar nogal wisselend en brachten niet alle banken elk jaar geld op.⁹⁴

De directe omgeving van het voormalige Vleeshuis viel aan het eind van de 16de eeuw ten prooi aan bouwkundige problemen en achterstallig onderhoud. In februari 1601 kregen dertien huiseigenaren aan de Oudestraat – vanaf het Raadhuis tot aan of voorbij de Melksteeg – van het stadsbestuur opdracht hun bouwvallige gevels en huizen te stutten en te herstellen. Onder hen was ook Joost Stevensz.⁹⁵ Hij lijkt weinig animo getoond te hebben om geld te steken in het herstel van het pand. Vier maanden later gelastte de Raad daarom zijn zoon, mr. Peter Joostsz, om 'sijns vaders huys, genoemd het Olde Vleysuys, in dese tegenwoordige rentelicke noot van timmeringe aen toe veerden [= te aanvaarden], te doen stutten ende te repareren'. Peter Joostsz gaf gehoor aan het verzoek van het stadsbestuur. Op 9 september kocht hij het Oude Vleeshuis.⁹⁶ Hij zal het nodige aan het huis en de voorgevel hebben opgeknapt, maar daarover ontbreekt nadere informatie.⁹⁷

In de loop der tijd – waarschijnlijk in het begin van de 17de eeuw of in de 19de eeuw – zal de gevel voor een belangrijk deel ontgaan zijn van de ornamenten met stedelijke motieven en de verwijzingen naar de oorspronkelijke bestemming. De rechthoekige vlakken op de tweede verdieping, die versierd moeten zijn geweest, werden vlak gekapt. In 1844 melde de Kamper Courant de sloop van 'het oude Vleeschhuis, dragende het jaartal 1594'.⁹⁸

Indien dit bericht juist is, kan het jaartal 1594 slaan op de verbouwing die drukker Joost Stevensz liet uitvoeren, nadat hij het pand van de stad had gekocht.

De sloopwerkzaamheden in 1844 betroffen het pand achter de gevel, maar niet de gevel zelf, alhoewel die ook niet geheel onaangeroerd bleef. Ten behoeve van nieuwe, grotere vensters werd het muurwerk op de eerste verdieping naar beneden, en het muurwerk op de tweede verdieping naar boven, uitgebroken. In dezelfde bouwfase zal de bovenzijde van de topgevel zijn afgebroken, en met gebruikmaking van de vrijkomende onderdelen op aanzienlijk vereenvoudigde wijze zijn herbouwd. Daarbij ontstond de karakteristieke afgeplatte tuitgevel, zoals we die kennen van vóór de restauratie van 1939 (afb. 1). Misschien werden toen ook, of anders bij de plaatsing van de winkelpui (rond 1885), de mascarons onder de Corintische pilasters geplaatst.

Afb. 11. Afbeelding van de Basilica te Fano volgens de Vitruvius-vertaling van Cesare Cesariano, Como 1521.

De restauratie van 1939

In 1938 kreeg de bekende Amsterdamse restauratiearchitect en Heemschutter A.A. Kok opdracht de gevel te restaureren. De keuze van Abel Antoon Kok (Dordrecht 1881 – Amsterdam 1951) als restauratiearchitect was een goede.⁹⁹ Vrijwel niemand anders hield zich in die tijd zo intensief met woonhuizen bezig. Hij bezat een grote kennis van Amsterdamse woonhuizen en hij was jarenlang de vaste architect van de Zutphense Stichting tot Stadsherstel 'Het Wijnhuisfonds'. Daarnaast schreef hij over Oud-Gelderse bouwkunst.¹⁰⁰ Het bekendst is zijn boek(je) over *Amsterdamsche woonhuizen*, waarin, bij gebrek aan veel Amsterdamse voorbeelden voor deze vroege periode, ook het Kamper Vleeshuis figureert. Het gerestaureerde Vleeshuis wordt daar ten tonele gevoerd als typisch renaissance-huis.¹⁰¹

De keuze voor architect Kok door de toenmalige eigenaar van het pand, de heer Van der Wal, geschiedde mogelijk op instigatie van de Kamper architect A.J. Reijers. Die nam in 1938 zelf al een voorschot op de restauratie door de publicatie van een reconstructietekening.¹⁰² Reijers maakte ook melding van twee jaartalankers in de achtergevel, te weten de cijfers 5 en 9.¹⁰³ Deze ankers moeten de ingrijpende verbouwing van 1844 hebben overleefd. Om onduidelijke redenen heeft men vervolgens 1596 als bouwjaar van de gevel aangehouden.¹⁰⁴

Alvorens tot restauratie van het Vleeshuis over te gaan, werd de bestaande gevel nauwkeurig opgemeten en vervolgens geheel verwijderd en uitgelegd op de Plantage, het plein aan de overzijde van de straat. Bij de voorbereiding van de restauratie veranderde Kok in zijn aanpak gaandeweg van consolidatie naar reconstructie. Dit proces is goed te volgen aan de hand van zeven tekeningen in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg¹⁰⁵ en de fotodocumentatie en aantekeningen die zich in het Nederlands Architectuurinstituut bevinden.¹⁰⁶ Het eerste voorlopige ontwerp uit februari 1938 is niet meer dan een consolidatie van het totaal, met een nieuwe pui en iets anders onderverdeelde schuifvensters. Op de tweede verdieping werd enkel het doorbroken hoofdstel hersteld. Boven de puibalk zou een nieuw fries komen en zouden de basementen van de Corintische pilasters worden hersteld.

In de tweede variant zijn de schuifvensters vervangen door stenen kruiskozijnen. In de volgende versie verlegde Kok zijn aandacht naar de bovenzijde. Hij maakte een ontwerp met een verhoogde tweede verdieping en gereconstrueerde pilasters in de geveltop. De detaillering van de top, geflankeerd door voluten en afgesloten door gedraaide pinakels, bleek niet bevredigend. Volgens Kok was het de architect H. van Heeswijk die hem met een schetstekening voor een top in de trant van Vredeman de Vries op een nieuw spoor zette.¹⁰⁷ Op grond daarvan maakte hij twee ontwerpen, één met een hoofdstel aan de top, met daarop een breed fronton en één met een hoofdstel waarop een opzetstuk en een smaller fronton

was gedacht. Uiteindelijk leidde deze laatste variant in september 1938 tot het definitieve restauratieplan, waarna de uitvoering een aanvang kon nemen.

Alvorens tot een afsluiting te komen, verdienen twee zaken onze aandacht: de hoogte van de gereconstrueerde pilasters en de gevelhelling. Vóór de restauratie had de tweede verdieping nog zijn originele hoogte van 1557, maar Kok meende dat die hoogte niet oorspronkelijk was. Op grond van de pilasters op de eerste verdieping probeerde hij tot een nieuwe hoogtebepaling van de pilasters in de top van de gevel te komen. Zijn houvast was daarbij wat hij 'contracannelures' noemde en wat wij inmiddels als stafwerk kennen.¹⁰⁸ Door de verhouding van het stafwerk (0,64 meter) en de totale hoogte van de schacht (2,05 meter) kwam Kok tot de bepaling van de andere pilasterhoogten.¹⁰⁹ Op de tweede verdieping is het aanwezige stafwerk 0,59 meter hoog. Uitgaande van eenzelfde verhouding pilaster/stafwerk bepaalde Kok de schachthoogte van de pilaster op 1,89 meter. Vanwege het verschil in pilasterbreedtes werd dit gecorrigeerd tot 1,84 meter. Op dezelfde wijze bepaalde hij ook de hoogte van de schachten van de toppilasters op 1,54 meter. Deze berekeningswijze was wel begrijpelijk, maar ging te veel voorbij aan het eigen karakter van deze vroege renaissancegevel, die daardoor op geheel onjuiste wijze werd gereconstrueerd.

Een ander punt is de geveltop. Hoe die er oorspronkelijk uit heeft gezien, blijft onduidelijk. Bij de restauratie koos Kok voor een historiserende topgevel. Zelf zegt hij hierover: 'Zo ontstond een gevel met stenen kruisvensters met glas in lood en luikjes, toepassing van wat aanwezig was. Wat ontbrak werd erbij gemaakt en de top werd uitgevoerd in de trant van Vredeman de Vries. Die onbekende bouwmeester en steenhouwer zal in zijn 'kantoorje' in de werkplaats ook wel voorbeeldboeken van Vredeman de Vries gehad hebben! Daarom zullen die boeken nu zo zeldzaam zijn; ze zijn in de werkplaatsen versleten'.¹¹⁰

Wanneer we de gerestaureerde topgevel vergelijken met andere genoemde voorbeelden van orde-gevels uit de vroege renaissance dan blijkt een opmerkelijk verschil. Die topgevels hebben doorgaans een flauwere hellingshoek; bijvoorbeeld het huis Markt 11 te Culemborg (1549) 50°, het huis 'Cardinaal' te Groningen (1559) 54°, het Karel V-huis te Zwolle (1571) 55°. Maniëristische topgevels hebben een steilere hellingshoek; bijvoorbeeld het huis 'Dit is in Bethleem' te Gorinchem (1566) 63°, het huis 'De Drie Haringen' te Deventer (1575) 60°, het stadhuis te Leiden (1596-98) 58° en de Vleeshal te Haarlem (1602-03) 60°.¹¹¹ Met enige voorzichtigheid kan worden gesteld dat de 16de-eeuwse bouwmeesters in eerste instantie nog een poging deden om zoveel mogelijk de klassieke dakhelling te benaderen. Dit idee werd verlaten ten tijde van het Maniërisme. De gestrekte vormen van het Maniërisme pasten beter bij de in de Nederlanden gebruikelijke, hoogopgaande en veelal laat-middeleeuwse kapconstructies. Bij het Vleeshuis bedroeg de hellings-

hoek van de topgevel vóór de restauratie 51°, na de restauratie circa 57°. Hoe de oorspronkelijke relatie met de achterliggende kap is geweest kan echter niet meer worden nagegaan. Daartoe is de kap in de loop der tijd te zeer vernieuwd.

De conclusie met betrekking tot de restauratie mag luiden dat Kok de gevel uit 1557 reconstrueerde naar de Maniëristische architectuur uit het einde van de 16de eeuw, wat resulteerde in een hoger opgaande gevel met een steilere top. Het is mogelijk dat Kok zich te veel liet leiden door de verkeerde datering van de gevel op het jaar 1596, en door zijn grotere ervaring met de Amsterdamse woonhuisarchitectuur uit de 17de eeuw. Zijn restauratie van het Vleeshuis leverde daardoor een vertekend beeld op. Dankzij de archivalische gegevens over de verbouwing van het Vleeshuis in 1557, en dankzij de toegenomen kennis over de architectuur in het midden van de 16de eeuw, is een betere analyse van de oude gevel mogelijk. De restauratie uit 1939 is niet van belang ontbloeit; dezelfde vormt een interessant voorbeeld van de restauratiefilosofie van die tijd.

Besluit

Het 'Oude Vleeshuis' op Oudestraat 119 heeft ruim honderd jaar dienst gedaan als centrum voor de vleeshandel in Kampen, namelijk van het laatste kwart van de 15de eeuw tot 1593. In 1557 liet het stadsbestuur het pand grondig verbouwen. De natuurstenen voorgevel dateert uit dat jaar. Ondanks ingrijpende wijzigingen moet die gevel nog steeds worden gerekend tot de interessante voorbeelden van orde-gevels uit de vroege renaissance in Nederland.

De gevel werd gehouwen en gebouwd door steenhouwer Lambert Stuurman, die in de jaren '50 en '60 van de 16de eeuw een bloeiende carrière opbouwde, als steenhouwer, maar ook als bouwondernemer en internationaal georiënteerde handelaar in bouwmaterialen. Het is echter niet duidelijk of Lambert Stuurman de gevel ook heeft ontworpen. Wie de ontwerper ook moge zijn geweest, het ontwerp voor de gevel is geen provinciaal werk van een middelmatige meester of een middelmatige architect. Het gaat om een weloverwogen ontwerp, waarvoor een vroege Vitruvius-editie als voorbeeld moet zijn gebruikt.

Over deze gedetailleerde kennis kon A.A. Kok, de restauratiearchitect in 1939, niet beschikken. Dit leidde bij de restauratie tot verhoging van de origineel gebleken tweede verdieping en tot het aanbrengen van een, naar het werk van Vredeman de Vries gemodelleerde topgevel. In 1557 verwerkte de ontwerper van de gevel de klassieke vormen op een vrijere, meer experimentele wijze dan in het Maniërisme van de late 16de eeuw gebruikelijk werd. De restauratiearchitect richtte zich in zijn reconstructie op die laatste periode, daarbij tevens misleid door een verkeerde opvatting over het bouwjaar van de gevel. Naderhand moet Kok zo zijn twijfels hebben gekregen over die

datering. Elf jaar na de restauratie stelde hij in een artikel voor: 'Als het nog eens overgeschilderd moet worden raad ik erop te zetten: ANNO 1565; dan zal het niet meer dan 5 jaar mis zijn'.¹¹² Wij stellen voor daar 1557 van te maken.

Noten

- 1 Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het hout voor het huis in 1498-99 is gekapt, zie Vries, D.J. de, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin K.N.O.B.* 91 (1992) 30-31. De huizen Oudestraat 206 en Vloeddijk 76 moeten ook natuurstenen gevels hebben gehad, maar daarvan is minder bewaard gebleven of minder zichtbaar.
- 2 Boer, Niek de, 'Monumentenzorg en restauratie: waar zijn we mee bezig?', *Wonen/TA-BK*, (1980)16-18, 13-24 (met name 13-15).
- 3 'Zandstenen renaissancegevel Oudestraat 119, dagtekenend uit 1596, doch qua stijl ca. 1565, en gerestaureerd in 1939', *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1977 (7de druk), 168. Vgl. *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel VII: De provincie Overijssel*, Utrecht 1923, 93.
- 4 Gemeentearchief Kampen (G.A.K.), Oud-Archief (O.A.), inv. nr. 3, f. 265v (nieuwe foliëring).
- 5 G.A.K., O.A., inv. nr. 3, f. 249v-250r; nr. 5, f. 48v en nr. 7, f. 146v. Al deze notities dateren waarschijnlijk van omstreeks 1390. Volgens C.J. Welcker zou de tekst in de Oudste Foliant (inv. nr. 3) uit het midden van de 14de eeuw dateren (Kamper Nieuwsblad, 20 augustus 1938), maar daarvoor lijken het handschrift en de spellingswijze toch te jong.
- 6 G.A.K., O.A., inv. nr. 3, f. 249v. Welcker verwarde deze vleesmeesters ten onrechte met gildemeesters van een vleeshouwersgilde (op.cit.). Het ging om stadsbeambten, zie ook Haze, D., Nijverheid, gilden en kleinhandel in het middeleeuwse Kampen, doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1991, 104.
- 7 G.A.K., O.A., inv. nr. 6, f. 78v. De verloting van de banken werd op Goede Vrijdag gehouden.
- 8 G.A.K., Rechterlijk Archief (R.A.), inv. nr. 53, f. 82v. Haze noemt de tekst uit 1455, maar koppelt de aanduiding als oud-Vleeshuis aan die van het sinds 1593 als Oude Vleeshuis bekend staande buurpand Oudestraat 119, zie Haze, op. cit., 104.
- 9 Het perceel en het gebouw waren al in 1449 in handen van Boelman Putte, zie en vergelijk: G.A.K., R.A., inv. nr. 53, f. 48v, 50r (1449) en 82v (1455). In 1457 stond het pand bekend onder de naam 'den Hollant'; ibidem, f. 98v.
- 10 G.A.K., O.A., inv. nr. 242, f. 9v (1463); nr. 8, f. 51v, 53r (1463), 74v (1467) en 110v (1470).
- 11 Zie en vergelijk: G.A.K., R.A., inv. nr. 53, f. 82v (1455), 98v (1457), 131r (1467) en 140r (1469).
- 12 Zie de betalingen bij de post 'dat vleeschuys' in de rentmeestersrekeningen, G.A.K., O.A., inv. nrs. 402, 403, 404 en 407, en de cameraarsrekeningen, O.A. inv. nrs. 406, 408-414. In 1515 werd de huur verlaagd naar 36 herenpond en in het midden van de jaren '30 naar 30 herenpond. Vanaf 1541 betaalden de vleeshouwers geen huur meer.
- 13 Zie: G.A.K., R.A., inv. nr. 55, f. 93v (1510), 132r, 142v (1512); nr. 58, f. 73r-v (1545), 100r (1546), 145r (1547), 190r (1549). Vergelijk de situatie in het midden van de 15de eeuw, toen nr. 121 – het derde huis van de hoek van de Melksteeg ('Gheyenstege') – ook al 'den Raven' werd genoemd; inv. nr. 53, f. 82v (1455) en 98v (1457).

- 14 Uit het derde kwart van de 15de eeuw dateert een lijst van 19 Kamper gilden, zie G.A.K., O.A., inv. nr. 11, f. 360v. De vleeshouwers worden daarin niet genoemd. Voor vermeldingen van de 'ghildemeysters' zie de rentmeestersrekeningen, inv. nrs. 402 en 403 (1482-1507) bij 'dat vleyschuys'. Van een kuermester is al sprake in een voorschrift uit 1463, zie inv. nr. 242, f. 9v-10r. In het register van stadsbeambten vinden we 'kuermeisters [van de] vleyshouwers' genoemd van 1512-41, zie inv. nr. 275.
- 15 Deze meesters staan voor de jaren 1525-52 genoteerd in het register van stadsbeambten, G.A.K., O.A., inv. nr. 275. Zij waren tevens kerkmeesters van het Heilige-Geestgasthuis.
- 16 Huurcontracten van 'der stat boene opt Vleyschuus' uit het eind van de 15de eeuw, zie G.A.K., O.A., inv. nr. 1142, f. 21v (1489, 3 jaar), idem (1492, 4 jaar), 16r (1497, 6 jaar). Afrekeningen van de huur, zie inv. nrs. 402-403 (1486-1507). Na 1507 bleef de zolder enkele jaar onverhuurd. In de rentmeestersrekening van 1511 luidt de post 'boenen opt vleyschuys'. In 1507 bedroeg de huur 7 herenpond. De eerste nieuwe notitie van een huursom, in 1516, bedroeg 9 herenpond. Dit werd ook geïnd in de jaren 1519-28. Daarna werd tot 1555 een huur van 7 herenpond gevraagd. Zie hiervoor inv. nrs. 404, 407-429.
- 17 Zie huurcontract 1497: G.A.K., O.A., inv. nr. 1142, f. 16r.
- 18 Bij de eedsafleggingen van de gildemeesters vanaf 1541 (G.A.K., O.A., inv. nr. 309) worden geen gildemeesters of keurmeesters van de vleeshouwers genoemd.
- 19 Tussen 1541 en 1555 werd geen huur geïnd. Zie G.A.K., O.A., inv. nrs. 415-429, bij 'vleyschuys'. Alleen in 1543 werd het hele pand mogelijk verhuurd aan de weduwe van Johan van der Vecht. Het jaar daarop lezen we: 'de burgers te goede gegont'. In 1550 noteerde de cameraar: 'nichil omdattet ter selver tijt niet verhuert is geweest'.
- 20 G.A.K., O.A., inv. nrs. 430 en 431, bij 'die boenen opt Vleishuys'. Vanaf 1531 bedroeg de huur 7 herenpond.
- 21 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'allerley'. Voor het timmerwerk kochten de cameraars wagenschot en ander hout bij de handelaars Jonge Reyner, Jasper Seyssinck en de weduwe van Gijsbert Sasse; ibidem, bij 'hout'.
- 22 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'allerley'. Het ging vermoedelijk om Berent van Schutrup, gildemeester van het metselaarsgilde in 1557/58. De nieuwe pannen werden gekocht bij stadsleidekker Henrick, bij Jacob van Nymwegen en bij Geert Caerman; ibidem, bij 'pannen'.
- 23 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'allerley'. Voor het sloopwerk namen de cameraars drie dagloners in dienst: 'om dat steenmot van't bone des fleyschuys achter ende voor aff te werpen ende voort schone te maken'.
- 24 Meester Berent hakte ook uitsparingen in een muur van het Vleeshuis, zodat de timmerman de nieuwe wenteltrap naar de lager gelegde zolders kon plaatsen. Timmerman Herman kreeg verder opdracht de 'spaerde te verlengen'. Met 'spaert' kon men in die tijd zowel de daksporen als de ondersteunende jukken bedoelen. Waarschijnlijk moesten op zolder de ondersteunende jukken van de kap worden verlengd om weer op de balken van de verlaagde zoldervloer te kunnen rusten. G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'allerley'.
- 25 Ibidem, bij 'metseler'.
- 26 Ibidem.
- 27 Ibidem. Die werkploeg varieerde van week tot week in omvang, maar bestond uit metselgezellen (2-3), steenhouwersgezellen (3-4) en een leerjongen van meester Hans.
- 28 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'steen'. Verder werd veel gebruik gemaakt van sloopsteen, die door de slopers en enkele meisjes moesten worden schoongebikt.
- 29 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'steen'.
- 30 Ibidem, bij 'metseler'.
- 31 Kok, A.A., 'De gevel van het Olde Vleishuus, Oudestraat 119 te Kampen', *Bulletin K.N.O.B.* 6e serie, 3 (1950) 101.
- 32 De gildebrief van het Kamper metselaarsgilde, waartoe ook steenhouwers behoorden, verbood de aanvoer van bewerkte natuurstenen gevelonderdelen niet. De gildedwang vereiste wel dat het plaatsen van de onderdelen werd uitgevoerd door leden van het Kamper steenhouwers- en metselaarsgilde. Sinds 1520 mochten alleen leden van het metselaarsgilde werk aannemen of als werkmeester op een bouwplaats in Kampen leiding geven, zie G.A.K., O.A., inv. nr. 2192, p. 84. Een voorstel voor de gildebrief van 1520 om de gildebroeders te verbieden 'sulcken wercke dat buten gemaect is ... [te] moegen setten' (ibidem, p. 77-78), werd in de definitieve gildebrief niet opgenomen.
- 33 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'steen'.
- 34 Ibidem.
- 35 In 1527 werden voor een nieuwe gevel van het huis van Henrick van Mullem te Kampen 'pilars' (stijlen), 'gewengen' (kantstukken of hoekblokken) en 'storsels' gekocht. Hoewel de betekenis van de laatste term uit de context van de archivalische teksten niet kan worden afgeleid, is het wel duidelijk dat het om bewerkte gevelonderdelen gaat. G.A.K., R.A., inv. nr. 11, f. 89v-90r en 114v.
- 36 G.A.K., O.A., inv. nr. 431, bij 'steen'.
- 37 Ibidem.
- 38 Ibidem.
- 39 Voor een overzicht van Hans van Venlo's carrière in Kampen, zie Kolman, Chr. J., 'Naer de eisch van't werck'. *De organisatie van het bouwen te Kampen, 1450-1650*, Utrecht 1993, 200-201.
- 40 G.A.K., O.A., inv. nr. 429, bij 'burgers'.
- 41 Ibidem, inv. nr. 431, bij 'steen'.
- 42 Zie aankopen in de stedelijke rekeningen vanaf 1540: G.A.K., O.A., inv. nr. 414 en verder, bij 'steen'.
- 43 De oude Lambert Stuurman is vermoedelijk in 1559 of 1560 overleden. Vriendelijke mededeling D.J. de Vries. Dat het niet om Lambert senior ging die zich in Kampen vestigde blijkt uit het feit dat de Kamper Stuurman in het begin van de jaren '70 nog minderjarige kinderen had, zie G.A.K., R.A., inv. nr. 60, f. 140r (1573).
- 44 G.A.K., O.A., inv. nr. 309, f. 41r (1557), 50r (1563) en 60r (1569, eedsaflegging 2 januari 1570).
- 45 Ibidem, f. 50v. Voor een rechtszaak over de ambachtsindeling van 'groff arbeit' bij het metselaarsgilde en 'subtyl werck' bij het Sint-Lucas of schildersgilde, zie G.A.K., R.A., inv. nr. 33, f. 121v, 142r (1557) en 163r (1558).
- 46 Zie G.A.K., O.A., inv. nr. 440, bij 'metselaer' (1566), nr. 442, bij 'Welle' (1568) en nr. 443, bij 'metselaer' (1570).
- 47 G.A.K., R.A., inv. nr. 59, f. 72r (1562), 102r (1563) en 134r (1564). De lokatie van de twee huizen in de Buiten Nieuwstraat blijkt uit vergelijking met: ibidem, f. 102r (1563). In 1565 kocht Lambert Stuurman nog een derde huis in de Nieuwstraat, maar hij verkocht het ook weer op dezelfde dag: ibidem, f. 185v (2x).
- 48 In 1559 pachtte hij de kalkmaat van de stad voor het recordbedrag van 42 herenpond, zie G.A.K., O.A., inv. nr. 1165, bij 1559.
- 49 G.A.K., R.A., inv. nr. 18, f. 90r-91r (1572).
- 50 Vermeulen, F.A.J., *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst: vol. 2: Kentering en Renaissance*, 's-Gravenhage 1931, 141.
- 51 De cameraars en de rentmeesters van het jaar 1557 droegen van stadswegen de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse gang van zaken bij het werk aan het Vleeshuis. Het bouwplan, de inhoud van de aanbestedingscontracten en de aanschaf van materialen moesten echter door de voltallige Raad worden besproken en goedgekeurd. Beslissingen over wijzigingen in het bouwplan, zoals voor de voorgevel, konden niet door de beheerders van de

- stadsrekenkamer of door een paar raadsgecommitteerden worden genomen. Er zijn echter geen raadsverslagen met de overwegingen van de Raad bij de verbouwing van het Vleeshuis bewaard gebleven.
- 52 Na het verschijnen van Ozinga's artikel over de 'Strengere Renaissance-stijl in de Nederlanden' in 1962 is de nadruk sterk komen te liggen op het werk van Italiaanse architecten in dienst van belangrijke edelen, en hun bemoeienissen met vestingwerken, kastelen en kerken. Ozinga, M.D., 'Strengere Renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis', *Bulletin KNOB*, 6de serie, 15 (1962), kol. 9-34. Sindsdien is onze kennis echter aanzienlijk toegenomen. Kiem, Karl, 'Rammekens, eine frühe Bastionärfestung in den Niederlanden (De Boni, ab 1547)', *Architectura*, 1 (1987), 67-75; Mierlo, Theo van, 'Alexander Pasqualini (1493-1559) architect en vestingbouwkundige', *Bulletin KNOB*, 90 (1991) 5, 157-174, en Goossens, Eymert-Jan & Gerrit Vermeer, 'De "strengere stijl" van Alessandro Pasqualini', *Bulletin KNOB*, 91(1992)5/6, 177-181.
- De tentoonstellingscyclus 'Kunst voor de beeldenstorm' in 1986 bracht de periode opnieuw volop in de belangstelling. Zie Kloek, W.Th., W. Halsema-Kubes & R.J. Baarsen, *Kunst voor de beeldenstorm: Noordnederlandse kunst 1525-1580*, 's-Gravenhage 1986 en Filedt Kok, J.P., W. Halsema-Kubes & W.Th. Kloek, *Kunst voor de beeldenstorm: Noordnederlandse kunst 1525-1580, Catalogus*, 's-Gravenhage 1986. Voor de architectuur leidde dit tot een inventarisatie in gidsvorm, waardoor onze kennis 'weliswaar wat (...) verruimd, maar niet verdiept' werd. Vos, Rik & Fred Leeman, *Het Nieuwe ornament: Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1986. Citaat uit bespreking A.G. Schulte, in: *Bulletin KNOB*, 87 (1988) 4, 158-160.
- 53 Kuile, E.H. ter, 'De architectuur', in: Fockema Andreae, S.J., E.H. ter Kuile & R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland: deel II: De bouwkunst na de Middeleeuwen*, Amsterdam 1957; Vermeulen, op.cit., 135-136, 144; Vos & Leeman, op.cit., 12; Filedt Kok e.a., op.cit., 304; Ross, Alice, 'Het eerste stadhuis van Utrecht - een belangrijke verbouwing in 1546', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1989, 37-57 en Santen, E.C. van, 'De grotesken-decoratie aan de gevel van het 16e eeuwse Utrechtse stadhuis', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1989, 58-73.
- 54 Coecke van Aelst, Pieter, *Generale reglen der architecturen op de vyve manieren van edificien, te weten, Thuscana, Dorica, Ionica, Corinthia ende Composita, met de exemplen der antiquiteiten die int meeste deel concorderen met de leeringhe van Vitruvio*, Antwerpen 1539. Hetzelfde jaar verscheen van zijn hand ook een Vitruvius-vertaling: Coecke van Aelst, Pieter, *Die inventie der colommen met haren coronementen ende maten. Uit Vitruvio ende andere diversche Auctoren optcorste vergadert, voer Scilders, beeldsniders, steenhouders, &c. Ende alleen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen*, Antwerpen 1539. Zie: Rolf, Rudi, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539*, Amsterdam 1978.
- 55 Volgens Van Mander was Vredeman de Vries tussen 1544 en 1549 in Kampen in de leer bij stadsschilder Ernst Maeler, 'Als hy by desen vijf Jaer was geweest, quam te Campen by des Stads Schilder, een slecht geselle, daer hy niet con toenemen, en is na twee Jaren getrocken in Brabant te Mechelen .. [waarna hij zich pas met de werken van Coecke van Aelst bezig ging houden, rs!]', Mander, Carel van, *Het Schilder- Boeck waarin Voor eerst de leerlustige Iueght den grondt der Edel Vry Schilderconst in verscheyden deelen Wort voorgedragen*, Haarlem 1604 (facsimile Utrecht 1969), fol. 266r.
- 56 Schmidt, Victor M., 'Deugdzaamheid voor de buitenwacht: de gevel van het huis Cardinaal te Groningen', *Bulletin K.N.O.B.*, 91 (1992) 1, 15-20.
- 57 Lugard, G.J., 'Merkwaardige huizen en hun bewoners: Door 5 eeuwen van 'Schoor' tot Schouwburg', *De Koerier* (bijlage Deventer Dagblad), 28 november 1940.
- 58 Forssman, Erik, *Säule und Ornament: Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm 1956 en idem, *Dorisch, Ionisch, Korinthisch: Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16.-18. Jahrhunderts*, Braunschweig/Wiesbaden 1961 (herdruk, 1984).
- 59 Ter Kuile, op.cit., 103. De huidige kennis van de Italiaanse renaissance-architectuur heeft niet zelden geleid tot de neiging de esthetische principes afgeleid van latere architectuur terug te projecteren op de vroege renaissance-architectuur. Het eerst (overtuigend) toeschrijven van de zuidelijke transeptgevel van de St. Elisabethkerk te Grave aan Alessandro Pasqualini en dan vervolgens stellen dat het ontwerp 'als een interessante mislukking moet worden beschouwd', is hier een sprekend voorbeeld van. Goossens & Vermeer, op.cit. (noot 52), 181. Architectuur-historici zijn nogal geneigd deze nieuwe architectonische vormen af te doen als louter decoratieve façade-architectuur, maar daarmee gaan zij voorbij aan de intenties achter de toegepaste vormen.
- 60 Voor een proeve hiervan zie: Stenvert, Ronald, 'Goed voorbeeld doet goed volgen: Ordeboeken en poortjes', in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1992, Zwolle 1993, 97-117.
- 61 Coecke van Aelst, Pieter, *Generale reglen der architecturen*, Antwerpen 1539, I iii v. Eenzelfde drang tot decoratie ligt ook ten grondslag aan het aanbrengen van een festoen tussen de voluten bij Ionische kapitelen, zoals dat in de latere ordeboeken terug te vinden is.
- 62 Blum, Hans, *Beschryvinghe van de vijf Colommen van Architecture .. Geconterfeyt met alle vlijt, naer de rechte Simmetrie ende Bouw-Konst door den wijt- beroemden M. Hans Bloem ..*, Amsterdam (C.J. Visscher) 1617, Ionica I, zonder postament.
- 63 Vgl. Bray, Salomon de, *Architectura moderna ofte Bouwingen van onsen tyt .. Gedraen by .. Hendrick de Keyser .. in weesen gebracht by .. Cornelis Danckerts Metselaer en Boumeester*, Amsterdam 1631, plaat XXXVII, met variant van zowel gecanneleerde als vlakke pilasters.
- 64 'Pylasters zyn vierkante Colomne, die booven en onder even breed zyn, [...] en alleen maar een vyfde of zesde haarer breedte zich buiten de Muur vertoont', Le Clerc, Sébastien, *Verhandeling over de bouwkunde, met de noodige aanmerkingen en waarnemingen, door Sebastiaan Le Clerc, roomsch ridder, teekenaar en plaatsnijder van Lodewijk den XIV. [...] Uit het fransch vertaald door P.E. Duyvené*, Amsterdam 1781, 41. Haslinghuis, E.J., *Bouwkundige termen*, Utrecht/Amsterdam 1986, 277.
- 65 Haslinghuis, op.cit., 277-278; Forssman, *Säule und Ornament*, op.cit., 46-47; Gosebruch, Martin, 'Florentinische Kapitelle von Brunelleschi bis zum Tempio Malatestiano und der Eigenstil der Frührenaissance', *Römischen Jahrbuch für Kunstgeschichte*, Wien/München 8(1958), 63-193. Over de "mengform-kapitelen" benoorden de Alpen, vgl. Forssman, *Dorisch, Ionisch, Korinthisch*, op.cit., 99.
- 66 Zie ook Mient 51 te Alkmaar, uit 1545-46. De toegepaste orden, waaronder op de verdieping François-I kapitelen zijn een goede illustratie van dat de "correcte" superpositie van orden in die tijd nog minder belangrijk werd geacht. Vgl. Meischke, R. e.a., *Huizen in Nederland: Friesland en Holland*, Zwolle/Amsterdam s.a. [1993], 208-214.
- 67 'Wanneer men de Pylasters Canuleerd, moet men zeven Canaalen in yder zyde plaatzen: en de buitenste kanten, een weinig breeder maaken, als die, die de Canaalen van elkander scheiden, op dat de hoeken der Pylasters sterker en dus voor het beschaadigen beter bewaard worden. Men ziet in eenige oude overblyfselen,

- Pilasters die maar vyf Canaalen hebben, maar deelen zyn te breed, en veroorzaaken dat de Pylasters zelfs klein en armelyk schynen; en indien men er negen in yder zyde plaatste, zouden dezelve te smal en te maager worden, zelfs in de allerteederste Ordens', Le Clerc, op.cit., 43.
- 68 Na sloop in 1888 werd het in een zijmuur van het Rijksmuseum opgenomen. Zantkuyl, H.J., *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1976, 123. Vgl. idem, 'De eeuw van de verbeelding: De renaissance in de Amsterdamse architectuur', in: Kistemaker, Renée & Michiel Jonker (red.), *De smaak van de elite: Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, Amsterdam 1986, 99.
- 69 'Deze Vullinge, die door de Franschen *Rudentures* genoecht worden, zyn van Gedaante, als een Touw, Stok of halve Stok, die geplaatst worden in de Canaalen om derzelver kanten te versterken, en voor het beschaadigen te behoeden; by voorbeeld, wanneer men Gecanuleerde Colonne of Pylasters zonder Piedestallen maakt, .. dan vult men de Canaalen tot op een derde der Coloms of Pylasters hoogten ..', Le Clerc, op.cit., 44; Haslinghuis, op.cit., 340.
- 70 '... ende wordt se ghestrieert oft gheenaleert, so salmen se ghelyck de Ionica maken, mare van dat derdendeel nederwarts sal die caueringhe vol siin ghelyck hier aen den cant staet', Coecke van Aelst, *Generale reglen der architecturen* op.cit., Corinthia, Miiir.
- 71 De Bray, op.cit., plaat XXXVII. In het werkelijke gebouw is geen stafwerk, maar zijn voor het onderste deel van de pilasters manchetten toegepast (Vermeulen, op.cit. 223). Vgl. Terwen, J.J., 'Het stadhuis van Hendrick de Keyser', in: *Delfse studiën*, Assen 1967, 156-157.
- 72 Grapheus, Cornelis, *De triumph van Antwerpen: De seer wonderlijke, schoone, Triumphelijcke Incompst, van den hooghmoedigen Prince Philips, Prince van Spaignen, Caroli des Vijfden Keysserssone, In de stadt van Antwerpen, Anno MCCCCXLIX: Duer Cornelium Grapheum der selver stadt Secretaris, warachtelijck en leventlijck int Latijn beschreven*, Antwerpen 1550. Ozinga, op.cit., kol. 11 en Vos/Leeman, op.cit., 15. Vgl. Roeder-Baumbach, Irmengard von, *Versieringen bij blijde inkomsten gebruikt in de zuidelijke nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw*, Antwerpen 1943. Een direct verband met Kampen bestaat er echter niet. Karel V bezocht Utrecht, Amersfoort en Deventer, maar niet Kampen.
- 73 Cesariano, Cesare, *Di Lucio Vitruvio Pollione de architectura libri decem tradutti de latino in Vulgare affigurati, commentati ...*, Como 1521. (Facsimile: Krinsky, Carol Herselle, *Vitruvius De Architectura. Nachdruck der Kommentierte ersten italienischen Ausgabe von Cesare Cesariano (Como 1521)*, München 1969.) Op de invloed van deze uitgave op de Nederlandse architectuur is reeds eerder gewezen door Goossens & Vermeer, op.cit.
- 74 Cesariano, op.cit., LVIIr. Over de extra astragaal zegt hij: 'ma poi si el bisogna agiongere talhora qualche altro membriccolo come e la spora dimonstrata gusserta: o altro ornato per questo non tole la venusta ratione di esto capitello'.
- 75 Vitruvius, Marcus Pollio, *Zehn Bücher von der Architektur und künstlichem Bauen: Erstmal verteutscht durch Gualther Hermerius Rivius*, Nürnberg 1548. Facsimile (mit einleitenden Bemerkungen zum Nachdruck von Erik Forssman), Hildesheim/New York 1973, met name CXXVIr en CXXVIIv.
- 76 Röttinger, Heinrich, *Die Holzschnitte zur Architektur und zum Vitruvius Teutsch des Walther Rivius*, Strassburg 1914. Voor de invloed van Cesariano op Coecke van Aelst zie: Rolf, op.cit., 21-23 en Offerhaus, Johannes, 'Pieter Coecke et l'introduction des traités d'architecture aux Pays Bas', in: Guillaume, Jean (ed.), *Les traités d'architecture de la renaissance*, Paris 1988, 443-452.
- 77 Forssman, *Dorisch, Ionisch, Korinthisch*, 21. Over Bramante schrijft hij in dit verband: 'Indessen huldigte Bramante doch noch nicht einem allegorischen Gebrauch der ordini in der zugespitzten Form, wie es dann die Manieristengeneration tun sollte. Bei ihm stehen die drei klassischen Ordnungen noch in einem schönen Gleichgewicht ...'. Vgl. Bramantes Dorisch boven Ionisch aan de kloostergang van de Università Cattolica, Sant' Ambrogio, Milaan (Afb.: Murray, Peter, *Architecture of the Renaissance*, Milaan 1971, 138).
- 78 In de Franse editie van het tractaat van Alberti uit 1553 wordt bijvoorbeeld bij het ontwerp van een toren de volgorde nagenoeg geheel omgedraaid: Corintisch, Composiet, Dorisch, Ionisch. *L'architecture et art de bien bastir du Seigneur Leon Baptist Alberti, Gentilhomme Florentin, divisée en dix livres: Traduits de Latin en François, par dessunet Ian Martin, Parisien ...*, Paris 1553, 167r en 168r.
- 79 Vermeulen, op.cit., 133.
- 80 Ter Kuile, op.cit., 90; Vos/Leeman, op.cit., 12 en Ross, op.cit., 49.
- 81 Ook in het Duitse Wesergebiet worden regelmatig niet-hiërarchische toepassingen aangetroffen, bijvoorbeeld het Hagemeyerhaus in Minden (1592) en het Hexenbürgermeisterhaus in Lemgo (1571). Vgl. Kreft, Herbert en Jürgen Soenke, *Die Weserrenaissance*, Hameln 1964, afb. 115 en 56.
- 82 Tekeningenarchief Rijksdienst voor de Monumentenzorg: 'Olde Vleishuus', Oudestraat 119, Kampen, Voorgevel bestaande toestand, juli 1938, no. 4806, architect A.A. Kok.
- 83 Met een verwaarloosbaar verschil van 3 millimeter.
- 84 Ondanks diverse berekeningspogingen blijkt er geen consistente samenhang te bestaan tussen de toegepaste pilasters en de eraan ten grondslag liggende zuil-verhoudingen en de omzetting tot pilaster. Geconcludeerd mag worden dat dit, in tegenstelling tot daarna, in de vroege renaissance nog niet als zodanig in het ontwerp betrokken werd. Vgl. Stenvert, Ronald, *Constructing the Past: Computer-Assisted Architectural-Historical Research*. Utrecht 1991, met name 284-287 en Terwen, J.J., 'Het mathematisch systeem van de gevel', in: R. Meischke & H.E. Reeser (ed.), *Het Trippenhuys te Amsterdam*, Amsterdam etc. 1983, 171-185.
- 85 Met een verwaarloosbaar verschil van 2 millimeter.
- 86 Cesariano, op.cit., LXXIIIr en Rivius, op.cit., CLXIII (waar boven corintisch, twee maal ionisch is getekend).
- 87 Vitruvius, *De Architectura* (ed. from the Harleian manuscript 2767 and transl. by Frank Granger), Cambridge (Mass.)/London 1933, boek V, c. 1, 6 (p. 259). Vgl. Cesariano, op.cit., LXXIIIr, Rivius, op.cit., CLXIIIv.
- 88 Gevers, A.J. en J. ten Hove, *Raadhuys van Kampen*, Zwolle 1988. Vgl. Casteels, Marguerite, *De beeldhouwers De Nole te Kamerijk, te Utrecht en te Antwerpen*, Brussel 1961, 69-85.
- 89 Hij kreeg de opdracht een kaart vervaardigen ter verbetering van de zwakke plek in de Kampense verdediging. Mierlo, Theo van, op.cit., 167-168. Deze kaart, gemaakt in opdracht van de Landdag van Overijssel zou pas in 1554 in het bezit van de stad Kampen geraken.
- 90 Het geld voor het koorhek werd in 1550 geschonken door Weyme van der Straten, zie G.A.K., O.A., inv. nr. 1331, f. 238r. Vgl. Vos & Leeman, op.cit., 59.
- 91 G.A.K., O.A., inv. nrs. 459-466, bij 'Vleyshuys' (1586-1593).
- 92 Ibidem, inv. nr. 15, f. 77v (1593).
- 93 Ibidem, inv. nr. 466, bij 'allerley'.
- 94 Ibidem, inv. nrs. 467 en verder, bij 'bancken int Vleyshuys'. Dit Vleeshuis verloor haar functie omstreeks het midden van de 17de eeuw en werd in 1843 afgebroken. Van den Hoven, H.W., K. Schilder en D. van der Vlis, *Gezichten in de straten van Kampen, met een historische beschrijving*, Alphen aan den Rijn 1986, 17.

- 95 G.A.K., R.A., inv. nr. 20, f. 23v-24r (1601).
- 96 G.A.K., O.A., inv. nr. 23, f. 120r en R.A., inv. nr. 62, f. 171r. Het achterste deel van het perceel en het gebouw was toen al verkocht aan een koekenbakker, genaamd Faes.
- 97 Voor de latere bewoners van het pand, zie het artikel van Welcker, C.J., 'Onbekende geschiedenis van Kampen', *Kamper Courant*, 25 augustus 1938.
- 98 *Kamper Courant*, 18 januari 1844. Bij latere werkzaamheden aan het pand werd een steen met stadswapen en flankerende leeuwen aangetroffen, maar daar stond geen jaartal op, zie Welcker, o.c. 25-8-1938.
- 99 Beek, Marijke, *Drie eeuwen Amsterdamse bouwkunst: Catalogus van architectuurtekeningen in de verzameling A.A. Kok*, Amsterdam 1984; Bierens de Haan, J.A., 'A.A. Kok †', *Heemschut*, 28(1951)3, 45-46; Knijtijzer, H., 'In memoriam A.A. Kok: Architect-heemschutter-schrijver', *Bouw*, (1951)II, 742; Kouwenaar, D., 'De Heemschutter A.A. Kok. †', *Amstelodamum*, 38(1951), 65-66 en Mieras, J.P., 'Bij de dood van twee veteranen: Jan de Meyer en A.A. Kok', *Bouwkundig Weekblad*, 69(1951), 186-187.
- 100 Kok, A.A., 'Dat Bolwerck aan de Zaadmarkt te Zutphen', *Heemschut*, 18(1941)1, 3-19; idem, 'Oud-Geldersche bouwkunst', *Leven en werken*, (1941), 177-183 en ibidem, *Heemschut*, 19(1942)1, 3-9.
- 101 Kok, A.A., *Amsterdamsche woonhuizen*, Amsterdam 1941 (3de vermeerde druk 1943), 41 en 49. In de daarbij afgebeelde tekening van Kok valt boven de pui het jaartal 1550 te lezen.
- 102 Reijers, A.J., 'Van twee vleeschhuizen en een merkwaardigen gevel te Kampen', *Kamper Almanak*, 1938/39, 136-153. Overige publicaties naar aanleiding van deze restauratie, zie: Kok, A.A., 'De gevel van het Olde Vleishuus, Oudestraat 119 te Kampen', *Bulletin KNOB*, 6e serie, 3(1950), 100-104. Vgl. R[eijers], A.J., 'Gerestaureerde gevel van het 'Olde Vleishuis' aan de Oudestraat', *Kamper Almanak*, 1940/41, 183 en de krantenartikelen: 'De gevel van het 'Olde Vleishuus' gered', *Kamper Courant*, 7 november 1939; 'De restauratie van het 'Olde Vleishuus'', *Kamper Courant*, 13 mei 1939 en Reijers, A.J., 'De gerestaureerde voorgevel van het 'Olde Vleishuus'', *Kamper Nieuwsblad*, 3 januari 1940.
- 103 Reijers, van twee vleeschhuizen, op.cit., 147-148.
- 104 Mogelijk heeft de vondst van een blokje met een geschilderde 6 of 9 bij de voorgevel hiertoe bijgedragen, zie Kok, *Vleeshuis*, op.cit., 101.
- 105 RDMZ, Zeist, Kampen, Oudestraat 119; (4806) Voorgevel bestaande toestand, juli 1938 (blad 1); (4807) Voorlopig ontwerp voor de restauratie van de gevel, febr. 1939 (blad 2), met schuifvensters; (51632) Voorlopig ontwerp voor de restauratie van den gevel, febr. 1939 (blad 2), met kruisvensters; (3113) Plan tot restauratie van den gevel, juli 1939 (blad 3), met omgewerkte topgevel; (5115) s.a., met breed fronton; (5116?) s.a., met fronton op opzetstuk en (5114) Plan tot restauratie van den gevel, sept. 1939 (blad 3), met huidige topgevel.
- 106 NAI, Rotterdam, archief Architectenbureau Kok, (67) documentatie Kampen, Oudestraat 119.
- 107 Kok, *Vleeshuis*, op.cit., 102.
- 108 Ibidem.
- 109 NAI, Rotterdam, archief Architectenbureau Kok, (67) documentatie Kampen, Oudestraat 119, vel met berekeningen.
- 110 Kok, *Vleeshuis*, op.cit., 103.
- 111 Of dit samenhangt met de Gulden Snede (1:1,618) oftewel ruim 58° versus de Quadratuur (1:1,414) oftewel ruim 54° verdient nadere bestudering. Zie: Scholfield, P.H., *The Theory of Proportion in Architecture*, Cambridge 1958. Vgl. over trapgevels: Visser, C., 'Het behoort zoo', *De Bouwwereld*, 13(1914), 107-110.
- 112 Kok, *Vleeshuis*, op.cit., 104.

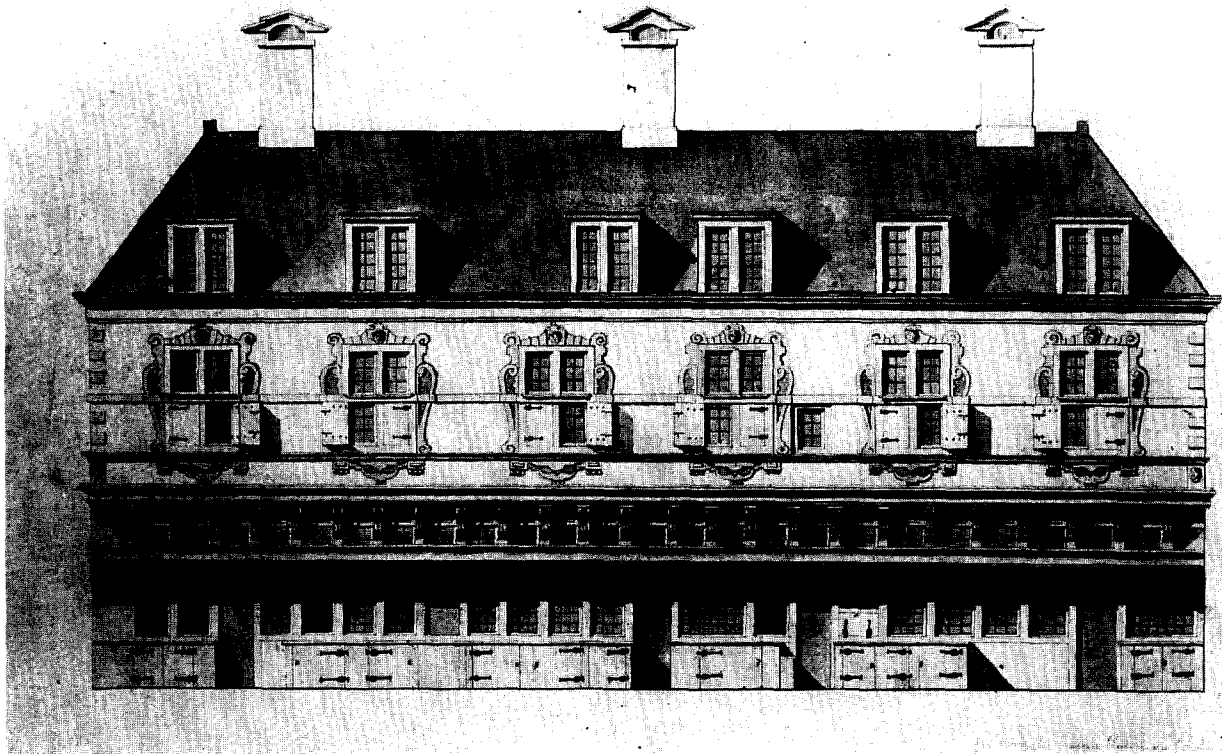
Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625

R. Meischke

De vernieuwing van het fabrieksambt in 1595

Een fabrieksambt was een stedelijk bouwbedrijf dat onder toezicht stond van een fabrieksmeester. Dit hoofd van dienst was een gedelegeerde van het stadsbestuur en was verantwoordelijk voor de gang van zaken en de betalingen. Voor belangrijke werken werden gecommiteerden uit de raad benoemd die zich van de uitvoering op de hoogte hielden. Van de wijze waarop de fabrieksmeesters hun taak vervulden is weinig bekend. Zij vormen dan ook niet het onderwerp van dit artikel. Onze belangstelling gaat uit naar de bouwmeesters die onder hen stonden.

Het fabrieksambt was zoals het gehele bouwvak verdeeld in drie sectoren: timmerwerk, metselwerk en steenhouwwerk. Boven elk van deze afdelingen stond een meester die niet alleen de praktijk van het werk beheerste maar ook een algemene kennis van het bouwvak bezat. Hij moest begrotingen en bestekken kunnen opstellen en bouwtekeningen kunnen maken en lezen. In 1595 werd de top van de dienst door toevallige omstandigheden geheel vernieuwd. Na dat jaar gaven de stadstimmerman Hendrick Jacobsz Staets, de stadsmetselaar Cornelis Danckerstz en de steen- en beeldhouwer Hendrick de Keyser leiding aan het stadswerk.

Afb. 1. Huisenblok Dam-Vismarkt (1599). Ontwerp stadstimmerman Staets? Raamdecoraties door Hendrick de Keyser. Tekening voor sloop in 1767. Collectie Olie; RUU.

Aan dit vernieuwde fabrieksambt is door historici omstreeks 1900 veel aandacht besteed.¹ Na circa 1930 raakte dit onderwerp op de achtergrond.² Dit had het voordeel dat we er thans weer fris tegenaan kunnen kijken. Wij zien dan dat Hendrick de Keyser op zo'n hoog voetstuk was geplaatst dat de verhoudingen binnen het fabrieksambt vertekend werden. Bovendien had men geen oog voor zijn eenvoudiger, meer alledaagse werk. Juist op dit terrein zijn ondertussen meer gegevens beschikbaar gekomen. Wij zullen de oude en nieuwe gegevens samenvoegen en daarbij de structuur van het fabrieksambt opnieuw bekijken.

Te Amsterdam stond de bouwerij tussen de jaren 1565 en 1590 vrijwel stil. De stadsmetselaar Roemer Gerbrandtsz, die in 1568 slechts tegen een dagloon was aangesteld, bleef tot zijn dood in december 1594 in dienst. Op 2 februari 1595 werd Cornelis I Danckertsz (1536-1595) in deze functie benoemd. Gelijktijdig moet Hendrick de Keyser met zijn werk voor de stad zijn begonnen.³ Hierdoor ontstond eenzelfde situatie als te Haarlem waar de steenhouwer Lieven de Key naast een oudere stadsmetselaar werd geplaatst. In de grote steden kreeg men behoefte aan een rijkere architectuur.

Cornelis I Danckertsz stierf enkele maanden na zijn aanstelling en werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon Cornelis II Danckertsz (1561-1634). In juni 1595 was door de dood van de stadstimmerman Adriaen Lenaertsz ook deze post vrij gevallen. In deze functie werd Hendrick Jacobsz Staets (1558-ca.1630) benoemd. De drie nieuwe meesters vormden gedurende 25 jaar de spil van het Amsterdamse bouwen.

De Kroniek van Staets en de Architectura Moderna

Doordat in het Amsterdamse stadsarchief de gegevens over het stedelijke bouwen niet bewaard bleven zijn twee gedrukte bronnen, de 'Kroniek van Staets' uit 1628 en de 'Architectura Moderna' uit 1631, de wankelende pijlers waarop een groot deel van onze kennis rust. De Kroniek is een berijmd pamflet dat werd opgesteld door Ds Jacobus Laurentius, een stiefzoon van de toen 70-jarige Staets. Het had ten doel voor de oude stadstimmerman een gratificatie te verkrijgen.⁴ Het geschrift noemde de namen van de collega's van Staets niet, hetgeen bij latere gebruikers een ongunstige indruk wekte. De Kroniek beschrijft de bouwwerken die in deze bloeiperiode van de stad werden uitgevoerd, wel wetend dat bouwen op het stadsbestuur een groter indruk maakte dan het werk aan de tekentafel. En in het bouwproces was aan Staets de hoofdrol toebedeeld. Slechts een enkele maal vermeldt de Kroniek terloops dat Staets een gebouw had ontworpen. Op één project was hij bijzonder trots: zijn ontwerp voor de Noorderkerk.

Uit dit pamflet blijkt welke werken van 'Magistraten wegen' werden uitgevoerd. De stad bouwde voor het Tuchthuis, het Aalmoezeniershuis, het Spinhuis, de Bank

Afb. 2. Het nieuwe Bushuis aan het Singel uit 1606. De gevel is een copie van het Oude Bushuis aan de Hoogstraat. Ontwerp Staets? Bekroning Hendrick de Keyser. Foto Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam (1977).

van Lening, de Admiraliteit en voor de Oost- en West-Indische compagnie. Ook de nieuwe kerkgebouwen werden door de stad opgetrokken. Daarentegen verzorgden de gestichten van liefdadigheid, die van particuliere giften afhankelijk waren, zoals het Gasthuis, Weeshuis, Leprooshuis, Dolhuis en Huizittenhuis zelfstandig hun bouwprojecten. Om onbekende reden werd er door Staets in zijn Kroniek over de jaren 1607, 1609 en 1610 geen werk opgegeven. Men was toen bezig met de Zuiderkerk en de Beurs maar dit kan zijn werkprogramma niet volledig in beslag hebben genomen.

De tweede pijler van onze kennis, de Architectura Moderna, was geen pamflet dat een overzicht gaf over het werk van één persoon, het was een boek waarvoor een markt bestond. Het is meer een project van de uitgever Cornelis Danckertsz van Sevenhoven -een oomzegger van de stadsmetselaar- dan een opzet van de Haarlemse stadsbouwmeester Salomon de Bray.⁵ Deze laatste schreef ter inleiding een theoretische beschouwing over de bouwkunst en redigeerde de onbetekenende en slordige teksten bij de prenten. De afbeeldingen tonen alle een willekeurige fase uit het ontwerpproces zodat zij vaak niet kloppen met de uitgevoerde werken.⁶ De Architectura was voor alles een praktisch boek, uit de beschikbare tekeningen wer-

Afb. 3. Binnenplaatsgevel Oost-Indischhuis aan de Hoogstraat (1606). Ontwerp De Keyser. Nog kleine blokken in de bogen, drievoudige sluitsteen. Details uit Vredeman de Vries: ornament in vensterbogen, doorkruising architraaf en fries van de bovenlijst met blokverband vensters. Oude bestaande gebouwen, pl.39.

den die gekozen waarvoor belangstelling bestond. Protestantse kerken en poortjes zouden er in het land nog vele verrijzen. Zij domineren dan ook het boek.

De Architectura Moderna stond aan het begin van de ontluikende traditie van Nederlandse architectuurboeken. In navolging van uitgaven in de Zuidelijke Nederlanden zoals die van Francart en Rubens ging men er ook in het Noorden toe over om, naast de bekende tractaten, ontwerpen uit de eigen tijd en omgeving te publiceren.⁷ Reeds in 1609 en 1612 waren er te Amsterdam prenten uitgegeven van de nieuwe Beurs. Uit 1628 dateert een serie van vier gravures van een moderne achtkante koepelkerk van de hand van Hendrick Danckerts. Van deze steenkoper, een broer van de stadsmetselaar Cornelis II Danckerts, zijn

geen andere ontwerpen bekend. In 1628 werden te Amsterdam ook enkele werken herdrukt van Samuel Marolys, hoogleraar te Leiden, over perspectief en de architectuur van vestingwerken.⁸

De samenwerking van de drie stadsmeesters

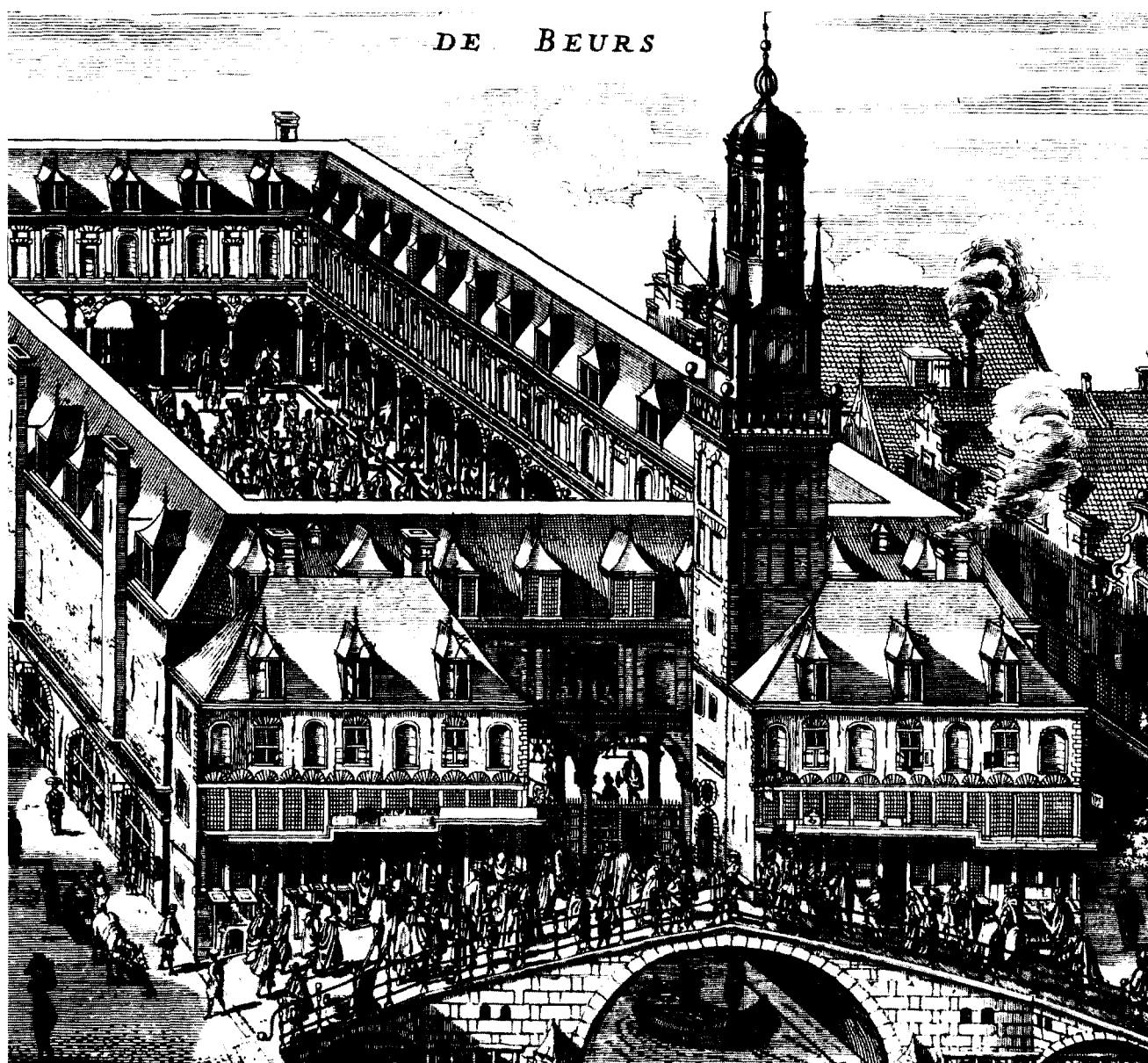
Om iets te begrijpen van het functioneren van het fabrieksamt moeten we aandacht besteden aan de verhouding tussen de stadsmeesters. Een juiste kijk daarop werd al omstreeks 1900 bedorven door de constructie van een controverse tussen Staets en De Keyser. In de Architectura Moderna stond de Noorderkerk, waar Staets zich op beroemde, bij de werken van Hendrick de Keyser. Bovendien leken twee octrooien uit 1596 over een oorgat op een onderlinge concurrentie te wijzen.⁹ Vingen de heren elkaar hier vliegen af, of bogen zij zich beiden over een urgent Amsterdams probleem? Aangezien zij met verschillende oorgaten de markt opgingen kan de concurrentie niet groot zijn geweest.

Over de samenwerking van de meesters binnen het fabrieksamt zijn enkele gegevens beschikbaar, evenals over hun werk buiten de stad. Uit resoluties van de Vroedschap blijkt dat Staets en Danckerts vaak samenwerkten. In 1601 treffen wij beiden aan bij het rechtzetten van de houten toren van het oude raadhuis.¹⁰ Buitengewone werken zoals de sluis in de Sint Anthonisdijk werden niet in eigen beheer uitgevoerd doch aanbesteed. Daarvoor maakten de stadstimmerman en de stadsmetselaar de zeer uitvoerige bestekken.¹¹

In 1605 werd een nieuw arsenaal of bushuis gebouwd. De stadstimmerman en de stadsmetselaar kozen een plaats aan het Singel bij de Doelens [thans Universiteitsbibliotheek]. Daar kon een terrein van 60 voet breedte en van grote diepte worden gevonden. Het stadsbestuur machtigde de 'meesters Timmerman ende Metselaer te procederen tot opmakinge vant voorsz. Boshuijs ende 't selve soe breed, diep ende hoog, te doen maken, als sijluijden tot meesten dienste ende minsten coste deser stede bevinden sullen te behoiren.'¹²

In april 1607 besloot de raad 'het patroon 'twelck eerijts is ontworpen tot een Beurse opt Rockin' weer op te pakken. Men legde zich vast op deze plaats en zou bij de aanleg van een nieuwe kade alvast rekening houden met de Beurs.¹³ Hendrick de Keyser en Cornelis Danckerts reisden naar Londen om daar de Beurs te bekijken, hetgeen op 15 juni 1607 betaald werd met 197 gld.¹⁴ Op 1 september 1607 koos de Raad uit twee patronen van de Beurs het kleinste in de bedoeling daarvan snel de fundamenten te leggen 'Sonder dat men verstaet, dat tot vercieringe vant werck op een cleyntge sal worden gesien, ofte dat men aen een voet, thyen, twaelff ofte twintich in de lengte om twerck te vergroten sal wesen gebonden.'¹⁵ De breedte van het gebouw lag toen dus vast, de lengte nog niet.

Het funderingswerk van de Beurs bracht complicaties

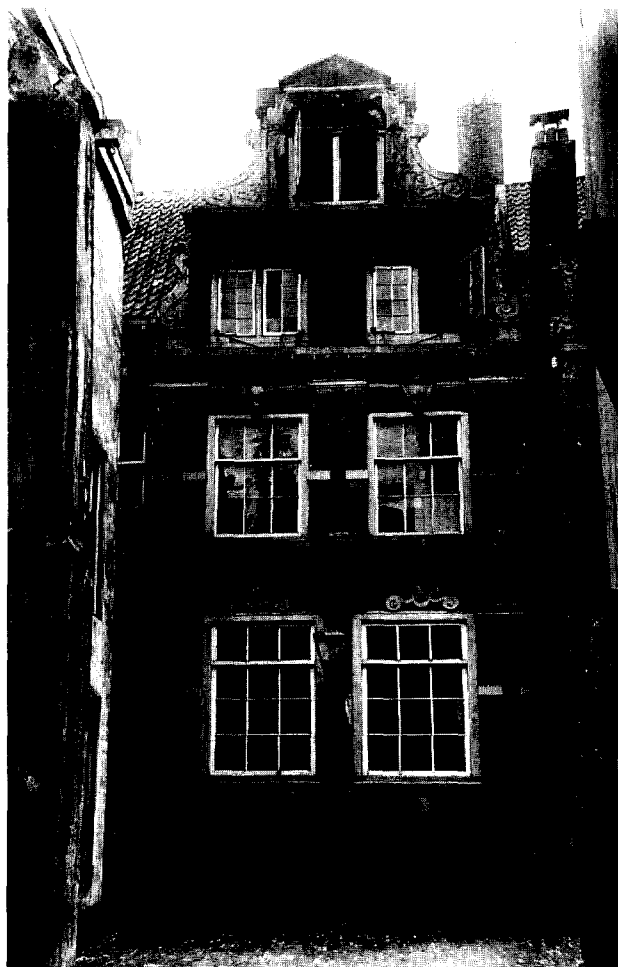

Afb. 4. De Beurs van Hendrick de Keyser (1608-1611). Huizenblokjes met schilddaken naast de ingang. Gedeelte van afbeelding uit: O. Dapper, *Historische Bechrijving Amsterdam*, (1663).

met zich mee. De huizen aan de oostkant van het gebouw waren door het heien 'geweecken ende gesteegeen, nijet sonder perijckel van inne te storten.' Enkele raadsleden, de fabrieksmeester en de drie stadsmeesters gingen op 'oculaire inspectie' en besloten de huizen voor een deel af te breken. De stadstimmerman en de stadsmetselaar drongen er bij de Raad op aan de Beurs met een boog te verbreden en met een boog te verkorten zodat een betere verhouding zou ontstaan. Hendrick de Keyser werd bij dit voorstel niet genoemd en de Raad besloot het patroon aan

te houden dat op 1 september 1607 was goedgekeurd.¹⁶

Het ontwerp voor de Beurs werd zeer gewaardeerd. De Keyser's salaris werd in 1607 verhoogd tot 400 gld, hetgeen ook Staets en Danckertsz ontvingen. Bovendien kreeg hij eenmaal 100 gld. voor 'sijn extraordinaris moeyte, die hy heeft gedaen van het maecken van diverse patronen so van de kerck, beurs ende anders'.¹⁷ Op 4 april 1609 besloot de Raad 'Mr. Henrick de Kayser' 150 gld. te vereren voor 'zeeckere contrefeytsels' van de Beurs.¹⁸ Mogelijk betrof dit de perspectieftekening van de binnen-

Afb. 5. Tuchthuis, regentenkantoor aan voorplaats (ca. 1611). Ontwerp De Keyser. Details uit Vredeman de Vries: Nissen in muurdammen, dubbele boogjes van zoldervensters, ornament in vensterbogen. Vroegste toepassing driezijdige bogen. Benedenramen naar het midden verbreed. Foto april 1895, vlak voor sloop. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

plaats die als prent in 1609 werd uitgegeven door Michael Colyn.

Ook bij werken buiten Amsterdam traden de meesters soms samen op. Hendrick de Keyser was veel buiten de stad te vinden, hij werkte ook voor andere steden. Staets had het daar vermoedelijk te druk voor, gezien zijn positie binnen het stadsfabrieksambt. Hendrick de Keyser treffen we twee keer samen met Danckertsz elders aan. In beide gevallen gold het problemen met verzakkende torens, te Kampen (1609) en te Rotterdam (1615). Zij werden daar uitgenodigd als fabriekmeesters van Amsterdam doch particulier betaald.

Slechts eenmaal vinden we de drie meesters gezamenlijk vermeld bij een werk buiten de stad. Dat was in 1615 bij het maken van ontwerpen en bestekken voor een kerk

te Middenbeemster in verband met de vraag of het gebouw rechthoekig, rond of achtkant moest worden.¹⁹ Deze opdracht ging uit van Amsterdamse regenten, de meesters zullen daar hebben samengewerkt op de wijze als in hun stadswerk gebruikelijk was.

Deze buitenpraktijk van de stadsmeesters zette zich na de dood van Hendrick de Keyser in 1621 voort. In 1623 leverden Danckertsz en Staets, in opdracht van de Amsterdammer Adriaen Pauw, de bestekken voor de herbouw van de kerk te Heemstede op de oude fundering.²⁰ In 1625 werd Pieter de Keyser, die zijn vader in 1621 was opgevolgd als stadssteenhouwer, met Cornelis Danckertsz aangezocht als arbiters bij de bouw van de Catharijne poort te Utrecht en in 1630 werden beiden naar Leiden geroepen.²¹ Hun taak was daar de 'Bestecken off de teyckeninge die gemaect sijn van de Reynsburger poort te visenteren' en de kosten van een dergelijk bouwwerk te schatten. Hiervoor ontvingen zij behalve een onkostenvergoeding ieder 30 gld. In 1630 trad Danckertsz op als adviseur bij de aanleg van een zeesluis in de Schermer in samenwerking met een plaatselijk deskundige.²²

Zowel binnen als buiten de stad was het gebruikelijk dat bouwmeesters zich met zijn tweeën of drieën over een probleem bogen. De stadssteenhouwer en de stadsmetselaar werkten uit de aard van hun werk veel samen, evenals de stadsmetselaar en de stadstimmerman. Het gehele drietal was betrokken bij de Amsterdamse Beurs en bij het kerkproject van Middenbeemster. Deze veelvuldige samenwerking maakt het moeilijk het werkterrein van de meesters te begrenzen.

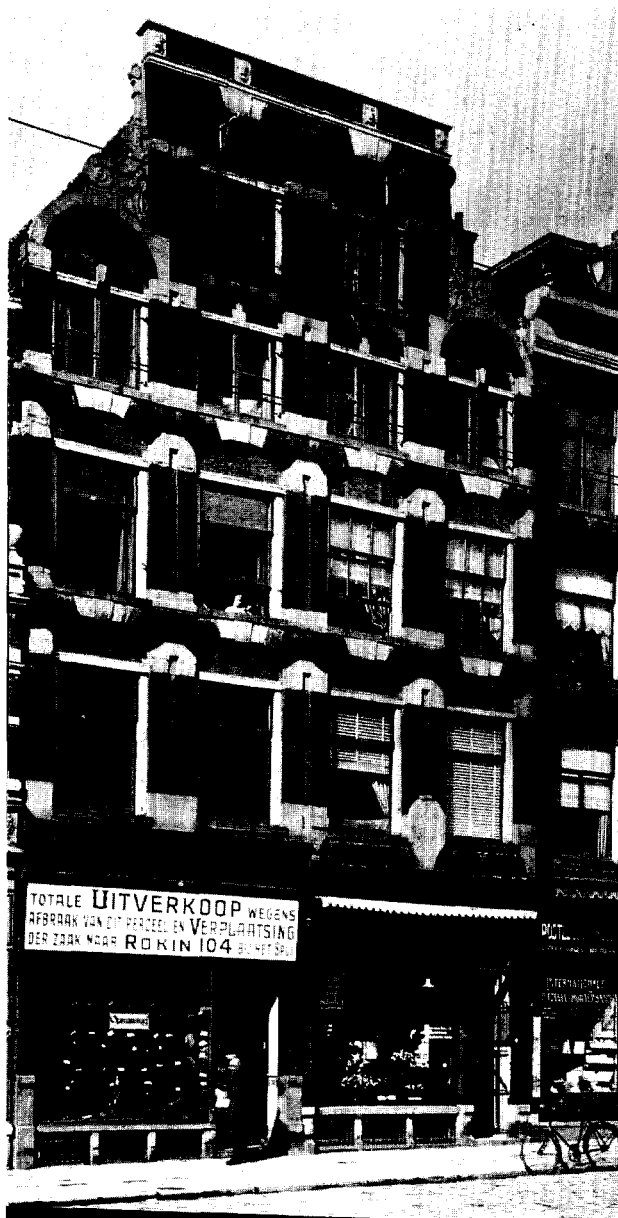
De plaats van Staets

Om het functioneren van het fabrieksambt te begrijpen moeten we ons in eerste instantie op Staets richten, die de belangrijkste positie had. Zijn aanstellingscontract uit juni 1595 ontbreekt. Staets had een jaarsalaris van 400 gld. en een toelage van 20 gld. voor kleding. Bovendien ontving hij een hogere jaarlijkse gratificatie dan zijn collega's. In 1616 kreeg hij, gezien zijn zware werken, de steun van een ondermeester met een salaris van 380 gld. om de werken na te lopen. In 1627 nam hij het werk van de fabrieksmeester waar.²³

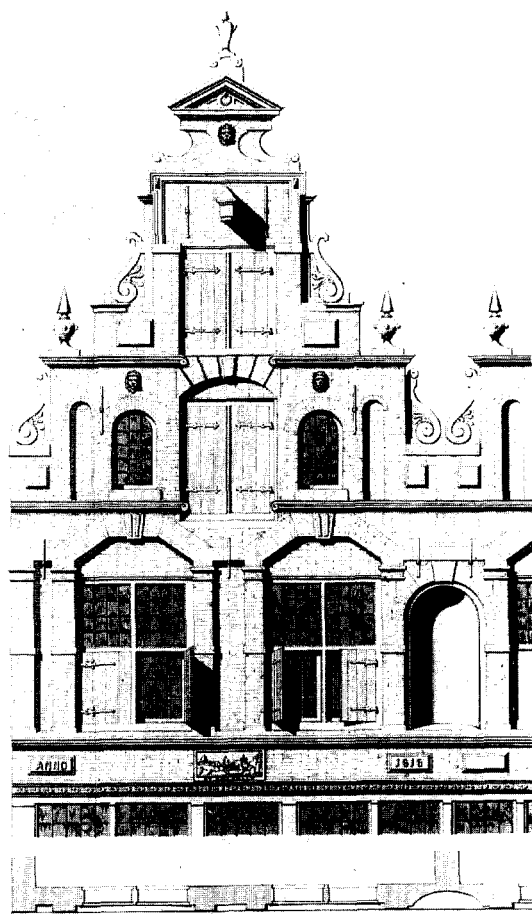
In 1597 had Staets de leiding over twaalf timmerlieden, in 1623 bestond zijn 'compagnie' uit honderd man.²⁴ Dit betekende dat alleen grote utilitaire werken werden uitbesteed, maar dan wel naar plannen van de stad.

Timmermansbazen van het niveau van Staets maakten bouwkundige tekeningen, ontwerpen en bestekken voor het gewone werk. Zij ontwierpen niet alleen houten constructies doch ook stenen gebouwen. Er waren geen gildebepalingen die het werkmeesters verboden met hun ontwerpen het terrein van andere ambachten te betreden. Een voorbeeld van één op vele terreinen als ontwerper en uitvoerder optredende timmerman was Jan Adriaensz Leeghwater.²⁵

Het stadswerk uit het begin van de 17de eeuw toont naast belangrijke projecten ook veel gewone bouwerij. De stadsteenhouwerij moet een gigantische productie van utilitair steenhouwerk hebben gekend voor bruggen, kaden, sluizen en vestingwerken. De Kroniek onthult ons de grote omvang van dit utilitaire stadswerk. Er werden 105 bruggen, zeven sluizen en 12 kruithuizen gebouwd tijdens ambtsperiode van Staets.

Afb. 6. Beurssteeg bij de Dam. Tweelinggevels (1612). Deel van vier paar door de stad gebouwde huizen. Driezijdige bogen met driefvoudige sluitstenen. Muurdammen met twee lisenen. Eerste voorbeeld van zwaardere bogen en blokken bij woonhuisgevels. Op bovenlijst stonden twee kleine frontons. Anonieme foto, voor verbreding Beurssteeg (ca. 1920).

Afb. 7. Herenmarkt 13. Particulier huis uit 1616, gebouwd naar voorgeschreven patroon van de stad. Driezijdige bogen en dubbele pilasters. Rijke top. Opmeting Jacob Olie, 1873, Oude bestaande gebouwen, pl.79.

Wie van de stadsmeesters de subtiele bekroningen van De Montelbaans- en Haringpakkerstoren, beide uit 1606, ontworpen heeft zal wel nooit opgelost worden. Dit werk lag op het terrein van Staets, die de ontwerpen van De Keyser voor de toen nog niet gebouwde Zuiderkerkstoren gekend zal hebben. De houten stadsherberg, die in 1613 in het II bij de nieuwe palenrij, werd gebouwd moet het werk van de stadstimmerman zijn geweest.

Verbouwingen geschieden steeds onder directie van timmerlieden. Het inrichten van oude kloosters voor nieuw gebruik als Tuchthuis, Spinhuis en Admiraliteit moet het werk van Staets zijn geweest. Ook voor de stadsscholen aan de Oude- en Nieuwe Zijde van de stad werden verbouwingen uitgevoerd. De stadsbeeldhouwer voegde bij dergelijke verbouwingen er poortjes of gevelstenen aan toe en trok daarmee de meeste aandacht. Een dergelijke gang van zaken toont de verbouwing in 1617 van de Sint Anthonispoort tot Waag. Buiten de stad had

Afb. 8. Nieuwmarkt 17-21. Oorspronkelijk drie gelijke huizen in 1618 door de stad gebouwd. Driezijdige bogen met drievoudige sluitsteen. Dubbele pilasters. Verzorgd ornamentwerk. Foto Steenbergh, voor sloping (ca. 1925).

Staets in 1617 de leiding bij de verbouwing van het Staten College te Leiden welk werk in opdracht van Amsterdam geschiedde.²⁶

In de Kroniek ontpopt Staets zich driemaal nadrukkelijk als ontwerper. Zo was hij, met de stedelijke landmeter Lucas Sinck, verantwoordelijk voor de grote uitleg van 1610 waarbij, binnen de nieuwe omwalling, de grachten-gordel en de Jordaan tot stand kwamen. Inderdaad werd hij in deze jaren voor het maken van kaarten betaald.²⁷ Verder ontwierp hij de houten Korenbeurs naast de Oude Brug over het Damrak. Het meest wijdde de Kroniek echter uit over de Noorderkerk: 'de Noorderkerk ontworpen van dese meester' werd alom gepresen. Staets noemde dit gebouw 'Mijn cieraet en mijn eer'. In de Architectura Moderna staat deze kerk bij de werken 'gedaen by den zeer-vermaerden en vernuften mr Hendrick de Keyser'.²⁸ Wij veronderstellen dat Staets de eerste opzet bedacht heeft en De Keyser het steenhouwwerk heeft ontworpen.²⁹ De Noorderkerk kan beter worden beschouwd als bewijs van samenwerking dan als controverse.

Het rijk van De Keyser

Hendrick de Keyser was in 1565 te Utrecht geboren en moet zijn eerste kennismaking met het vak hebben gekregen in de werkplaats van zijn vader die kistenmaker was. Reeds daar zal hij in aanraking zijn gekomen met de prenten van Hans Vredeman de Vries. Belangrijk zowel voor bouwmeesters, steenhouwers, metselaars, kistenmakers en beeldsnijders was het in 1577 verschenen boek 'Architectura, oder Bauung der Antiquen'.³⁰ In het latere werk van Hendrick de Keyser is vooral de invloed van dit boek te herkennen (Bull. KNOB (1994), afb. pags. 1, 12).

Naar het heet werd De Keyser een leerling van de bekende steenhouwer en beeldhouwer Cornelis Bloemaert uit Utrecht die in 1591 als stadsingenieur te Amsterdam werd aangesteld. Bloemaert stierf reeds in 1593 te Utrecht.

Het herlevende Amsterdam bood beeldhouwers een goede kans op werk. De beroemde Joost Jansz Bilhamer was in 1591 overleden waardoor het geringe aantal beeldhouwers nog meer was geslonken. Al snel moet De Keyser bekend zijn geworden. In 1594 besteedde Jan Hendrix, stadsmetselaar van Embden, zijn 18 jarige zoon Hendrick Jansz voor drie jaar bij De Keyser, om 'te leeren het steenhouwen, contrefeyten, steen te houwen ende alle cyraet te maecken, gelijk een steenhouwer tot zijnder neeringhe' behoefde. Het eerste jaar zou deze leerling

Afb. 9. Haarlemmerpoort, stadszijde. Ontwerp De Keyser 1615. Oorspronkelijk met platte daken. Wachthuisjes aan weerszijden met muurdecoratie. Vensters gedicht. Tekening Jan ten Compe? (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

vier stuivers per dag verdienen en elk volgend jaar een stuiver meer.³¹

Het salaris van Hendrick de Keyser ging in Februari 1595 in, zijn contract dateert van juli daaropvolgend.³² Hij werd aangesteld 'tot een meester-beeldsnyder ende steenhouwer over deser stede wercken'. Hij moest de knechten en de jongens die men nodig had en die door de fabrieksmeester werden aangesteld 'in arbeyt onderhouden ende op heuren arbeyt ende werck goede toesicht ende de sorge dragen ende daer het van doen ofte noodich es selffs mede wercken'. Verder moest hij 'de modellen, patronen ofte ontwerpseken' naar zijn beste kunnen 'ontwerpen' en dat wat gesneden en gehouwen zou worden 'ten beste oirboer ende welstandt deser stede beschicken'. Van hetgeen hij in bewaring had en in zijn woning was gesteld mocht hij niets verkopen, ook mocht hij zijn knechten alleen voor stadswerk gebruiken. Hij kreeg vrij wonen en gratis brandstof van afvalhout van de stad en een jaarsalaris van 320 gld. Van de knechten in het stadswerk mocht hij niets 'trecken'.³³

Het contract van Danckertsz verschilde hiermee slechts op enkele punten.³⁴ De stadsmetselaar moest indien nodig met de troffel meewerken en toezicht houden op de bouwmaterialen. Hij mocht geen werk beginnen zonder toestemming van de fabrieksmeester en mocht niets verkopen van wat hij in bewaring had. Hij kreeg een vrije woning in de Hoogstraat, naast het Bushuis. Zijn jaarsalaris bedroeg 400 gld. en 20 gld. kleedgeld. Hij kreeg dus 100 gld. meer dan De Keyser. Van ontwerpen blijkt bij Danckertsz niets, noch in zijn aanstellingscontract noch in zijn werk.

Het lagere salaris van De Keyser vond zijn oorzaak in zijn ruimere mogelijkheden tot bijverdienen. Zijn contract vermeldde niet waar hij zou komen te wonen. In 1604 blijkt zijn ambtswoning zich in de Hoogstraat, naast die van Cornelis Danckertsz te bevinden.

Het kleinere stadswerk voor 1610

De grote werken van de stad Amsterdam, zoals de kerken, de poorten, de torens en de Beurs hebben zoveel aandacht opgeëist dat men aan de bestudering van de kleinere bouwwerken nog steeds niet is toegekomen. Nu zijn deze ook zo verschillend dat het moeilijk is er de hand van één meester in te zien. Toch is het uitgesloten dat er meer ontwerpers aan gewerkt hebben. Particuliere architecten waren er niet en ontwerpende aannemers kregen geen vat op het stadswerk aangezien de stad alles in eigen beheer liet uitvoeren. Dat wat de stad liet bouwen werd door het fabrieksambt ontworpen. Aangezien van Staets ontwerpwerk bekend is en van Danckertsz niet, vatten we alle werk dat niet van De Keyser kan zijn onder de naam 'Staets' samen.

Wij stuiten bij deze poging tot verdeling van de stadsgebouwen al direct op het probleem van de samenwerking van de meesters. Verscheiden objecten lijken ons ont-

Afb. 10. Nes, hoek Lombardstraat. Bank van Lening. Links turfpakhuis uit 1550, rechts uitbreiding uit 1616. Ontwerp Staets? Ouderwetse kleine blokjes in vensterboog. Foto Steenbergh (ca. 1920).

worpen door Staets met natuurstenen sierdelen van De Keyser.

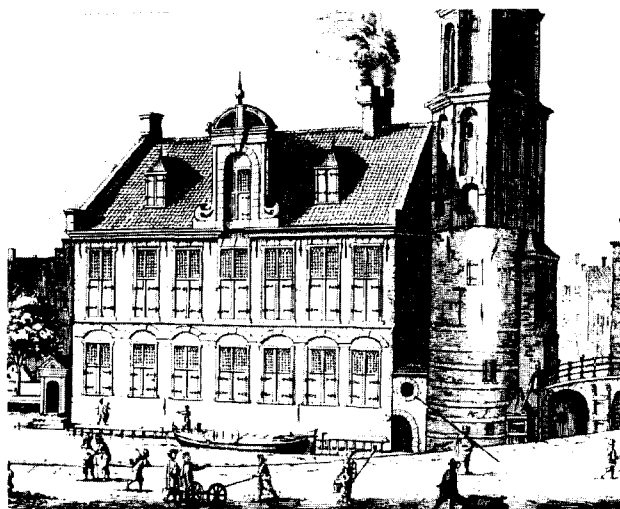
In 1599 liet de stad een huizenblok bouwen dat de Vismarkt van de Dam afschermd (afb. 1). Ondanks het overvloedige natuursteenwerk kunnen we er geen ontwerp van De Keyser in zien. Waarschijnlijk heeft hij slechts het ornament bedacht. Opvallend is de venstervorm die eender voorkomt in de Architectura van Vredeman de Vries.

Eenzelfde samenwerking veronderstellen wij bij het Bushuis uit 1605 dat een weinig inspirerende copie is van het oudere Bushuis uit 1555 in de Hoogstraat (afb. 2). Wij zagen reeds hoe Staets en Danckertsz hier de vrije hand van het stadsbestuur kregen. De opvallende gevelbeëindiging zal door De Keyser zijn ontworpen.

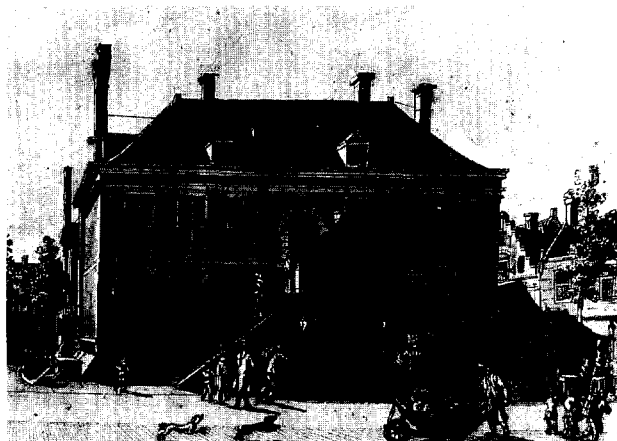
Het eerst bekende kleinere stadsgebouw waarvoor Hendrick de Keyser verantwoordelijk geacht kan worden is het kantoor van de Verenigde Oost-Indische Compagnie uit 1605 (afb. 4).³⁵ Het oude Bushuis uit 1555 aan de Hoogstraat werd als magazijn aan de VOC ter beschikking gesteld. De Keyser en Danckertsz moesten hun huizen en werkplaatsen ontruimen. De stadsstenhouwerij en de woning van De Keyser werden verplaatst naar de Groenburgwal.³⁶

De architectuur van het Oost-Indischhuis is van een geheel andere orde dan die van het gelijktijdig gebouwde nieuwe Bushuis. De binnenplaatsgevel toont veel architectonisch denkwerk. De merkwaardige top heeft een middenpartij, die iets naar voren springt en een balustrade draagt. Een dergelijke vooruitspringende middenpartij bezat ook de top van De Keyser's gevel van het Burgerweeshuis uit 1598 (afb. 16). Deze voorsprong hield geen verband met het gevelvlak eronder. De afdekking van de vensters op de verdieping doorsneed de gevellijst. Op deze doorsnijding van horizontale lijsten door de strekken boven de vensters, komen wij nog terug bij het oudst bekende geval, het huis de Dolfijn, Singel 140-142 (afb. 17). Bij het Oost-Indischhuis tonen de vensterbogen een driedovoudige sluitsteen en zijn zij gevuld met ornamentwerk. Dit laatste motief is ontleend aan de 'Architectura' van Vredeman de Vries. Beide motieven zijn hier in de Hollandse bouwkunst voor het eerst gebruikt. Een ander detail dat uit het werk van Vredeman de Vries is overgenomen betreft de vorm van de metopen van het onderste gevelfries.

Interessant zijn de huizenblokjes naast de ingang van de Beurs aan het Rokin, die in 1608 tegelijk met het gebouw zijn ontworpen (afb. 4). Hier zien we een andere kant van Hendrick de Keyser's werk, namelijk de rustige topgevelloze bouwwijze. Het gevelvlak toonde een uiterste vereenvoudiging van de binnenplaatsgevel met om het andere venster een blindnis. Naast invloed van de Londense Beurs zien we ook hier verband met de Architectura van 1577. De hanekam-vormige strekken boven de vensters en de puibalk hebben meer een decoratieve dan constructieve betekenis.

Afb. 11. Wachthuis bij de Munttoren (1617). Ontwerp de Keyser? Verschil in vensterafdekking onder en boven. Moderne grote blokkenstijl. Topgevelachtige dakkapel. Deel gravure uit Dapper (1663).

Afb. 12. Haarlemmerstraat bij de Herenmarkt, beneden vleeshal, boven wachthuis (1617). Ontwerp De Keyser. De architraaf springt naar voren bij de muurdammen. Eenzijdige stoep. Tekening H.P. Schouten voor Atlas Fouquet, GAA

Kleine stadsgebouwen na 1610

Met het begin van het twaalfjarig bestand (1609-1621) nam de bouwlust toe. Men verlangde meer rijkdom in de architectuur en het stadswerk ging een volgende stijlfase binnen. Veel van de nieuwe motieven waren al eerder bereikbaar geweest. Zij kwamen uit de Architectura van Vredeman de Vries uit 1577 of waren ontleend aan Michelangelo's Porta Pia te Rome uit 1565. Doch eerst nu was het herstel na de oorlog zover gevorderd dat er behoefte aan was. Het was Hendrick de Keyser die ze in de Hollandse bouwkunst introduceerde.

Omstreeks 1610 moet hij de gevel hebben ontworpen van het regentenkantoor van het Tuchthuis aan de Heilige Weg (afb. 5). Dit project valt in de jaren waarover de Kroniek van Staets zwijgt. In een notariële verklaring van april 1618 ontkende De Keyser dat hij 'ontrent seven off acht jaren geleden, alser in 't tuchthuys yets gemaect werde' aan de binnenmoeder 'twe hartstene posten' geschonken had. Deze natuurstenen schoorsteenposten zouden naar het huis van haar zwager zijn vervoerd. De steenhouwer Casper Panthen ontkende dat hij die posten geruild had tegen een ander paar, terwijl een sleper zich van het transport niets meer herinnerde.³⁷ Aangezien schouwen zowel in werk- als weeshuizen niet of nauwelijks voorkwamen zullen deze, zo begeerde, schoorsteenposten, wel uit de bestuurskamer afkomstig zijn geweest.

De gevel van het regentenkantoor toonde een nieuwe richting in de architectuur. Overgenomen uit de Architectura van De Vries lijken ons de nissen in de muurdammen en de gekoppelde boogjes boven de zoldervensters. Beide elementen had De Keyser al eerder toegepast in zijn particuliere werk (afb. 17). Boven de vensters op de begane grond zien we een vroeg, zo niet het vroegste, voorbeeld in ons land van het gebruik van driedzijdige bogen. Deze

boogvorm was afkomstig van Michelangelo's Porta Pia te Rome. Mogelijk had Hendrick de Keyser deze boogvorm al eerder toegepast bij het kerkhofpoortje aan de Zandstraat bij de Zuiderkerk.³⁸

Deze nieuwe elementen werden verder ontwikkeld bij de huizen die de stad in 1612 in de Beurssteeg liet bouwen.³⁹ Dit huizenblok bestond uit vier paar tweelinghuizen, waarvan één paar aan de Dam en drie paar in de Beurssteeg (afb. 6). Door hoge smalle nissen werden de muurdammen in twee pilasters gesplitst, die aan de bovenzijde verbonden waren door een blokvormig brugstuk. Boven de vensters van de eerste verdieping vond men weer de nieuwe driezijdige bogen. De lage zolderverdieping van deze huizen, die als basis voor de gekoppelde middentoppen diende, eindigde aan weerszijden in een rondboog. De samengvoegde middentoppen waren gedekt door twee kleine frontons, één per pand. De bogen en de natuursteenblokken waren bij deze gevels forser van vorm dan tot dien gebruikelijk was. Deze zwaardere boogblokken werden gaandeweg de nieuwe mode in Amsterdam en waren omstreeks 1625 gemeengoed.

In 1615 bouwde de stad aan de nieuw aangelegde Nieuwmarkt een 'Meelhal' voor handelaars in boekwijtmeele. Dit gebouwtje, op de hoek waar Kloveniersburgwal en Anthonie Breestraat samen komen, bezat beneden een open galerij, daarboven een verdieping en in het midden van de lange gevel een top. Hier kwamen weer dezelfde elementen voor als bij de voorgaande gevels: driezijdige bogen, dubbele pilasters en doorbroken friezen. Tot na het midden van de 19de eeuw bleef het opmerkelijke gebouwtje intact.

De stad besteedde ook zorg aan andere pleinen. In 1615 werden erven uitgegeven aan de Herenmarkt, een rechthoekig plein tussen de Brouwersgracht en de Haarlemmerstraat, dat aanvankelijk de Varkensmarkt heette. Bij de verkoop van de erven aan de westkant werd als voorwaarde gesteld dat 'de coopers alsulcke gevels sullen maeken als de omstanders es verthoont'.⁴⁰ Ook voor de huizen aan de oostzijde gold dat voorbeeld (afb. 7).⁴¹ Daar werd bepaald dat 'de copier gehouden zal wesen zijn gevel responderende opt pleyn te maecken in conformiteit van 't patroon bij de Stadsmeester gemaect'.⁴² Deze bescheiden burgerhuizen van 20 voet breedte moesten worden voorzien van een wel heel gecompliceerde gevel. De opdrachtgevers lieten de gevels maken door particuliere steenhouwers die daartoe het patroon op de stadssteenhouwerij overgetekend moeten hebben. Van één pand, Herenmarkt 20, is iets over de bouw bekend. De steenhouwer Gerrit Arentsz en de eigenaar, metselaar Jan Pietersz, sommeerden in 1616 de timmerman Cornelis Cornelisz Bijl met zijn werk op te schieten.⁴³

Hier had Hendrick de Keyser geen bemoeiing met de uitvoering. Het was een werkwijze zoals die bij opdrachten voor particulieren ook gevolgd kan zijn. Verschillende steenhouwers voerden de gevels aan de Herenmarkt uit, hetgeen meebracht dat ze ook elders deze gevels kon-

den maken en met deze stijlvormen konden variëren. Groot schijnt de belangstelling daarvoor niet te zijn geweest want Hendrick de Keyser motiveert uit de tweede hand komen we eerst een tiental jaren later tegen.

De kaart van Balthasar Florisz uit 1625 toont aan beide zijden van de Herenmarkt vier huizen met dergelijke topgevels. Het bouwen naar een van hogerhand vastgesteld patroon was voor ons land iets nieuws. Mogelijk was dit gestimuleerd door enkele Franse pleinen van kort na 1600, te Charleville en in Parijs.

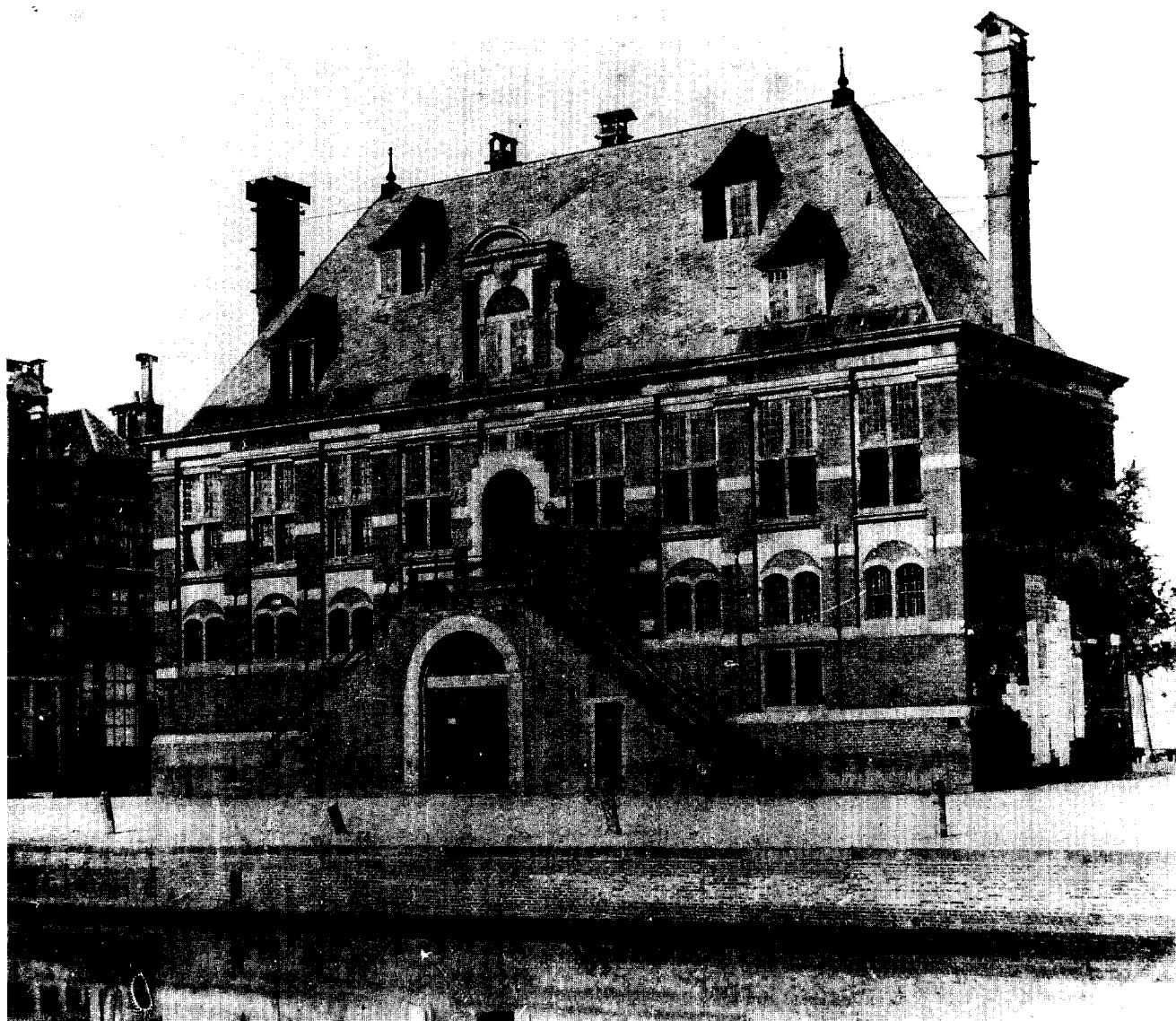
Een andere poging tot het verfraaien van een plein zien we bij de nieuw aangelegde Nieuwmarkt. De Kroniek vermeldt in het jaar 1618 de bouw van drie huizen 'Dicht aan Sint Theunis-Poort', waarmee de oude stadspoort werd bedoeld die was ingericht tot waag. Op de kaart van Balthasar Florisz zien we een groepje van drie gelijke gevels aan de oostzijde van het plein, dicht bij de Sint Anthony Breestraat. Twee van de gevels hielden lang stand als de huizen Nieuwmarkt 19 en 22 (afb. 8). Zij zijn al vaak met het werk van De Keyser in verband gebracht, vooral door de bijzonder fraaie gevelstenen.⁴⁴

Van de Haarlemmerpoort, in 1615 door Hendrick de Keyser ontworpen, zijn alleen de natuurstenen portalen in de Architectura Moderna afgebeeld. De beide wachthuisjes aan de binnenzijde van de doorgang werden niet opgenomen, ondanks hun opvallende architectuur (afb. 9). Blijkens de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 waren zij oorspronkelijk plat afgedekt, evenals de lange poortdoorgang. Ook hier moet men de problemen van het platte dak niet hebben opgelost want reeds bij Dapper (1663) heeft het complex een bekapping.

De gevels van de wachtlokalen aan de pleinzijde waren van een architectonische decoratie voorzien. Ieder huisje had drie rondboogvensters, die door een boog halverwege in een boven- en benedenstuk waren verdeeld. De bovenste boog bezat hoge sluitstenen die onderbroken werden door een verdiept veld. De muurdammen tussen de nissen waren voorzien van pilasterachtige elementen.⁴⁵

In 1616 werd een nieuwe vleugel naast het voormalige Turfpakhuis van de Oudezijds Armmeesters gebouwd, dat als Bank van Lening werd ingericht (afb. 11). Hier koos men een ouderwetse vormgeving met kleine blokjes in de bogen, waardoor men aansloot bij het oudere pakhuis uit 1550. Evenals het Bushuis aan het Singel lijkt ons dit weinig modieuze bouwwerk een project van Staets. De bijdrage van De Keyser zal zich beperkt hebben tot de twee poortjes.

De Kroniek meldt dat in 1617, naast de toen nog niet tot Munttoren omgebouwde oude Regulierspoort, een stedelijke gebouw werd opgetrokken. Beneden kwam een wachtlokaal voor de schutterij, boven was vergaderruimte voor zes gilden. Slechts de gevel aan het Singel is bekend uit de afbeelding in Dapper uit 1663 (afb. 11). De onderste vensters hadden bogen, die op de verdieping strekken. Bogen en strekken waren uitgevoerd in de moderne grote blokkenstijl. Bijzonder is de natuurstenen dakkapel in-

Afb. 13. Keizersgracht bij de Westermarkt, beneden vleeshal, boven wachthuis (1619). Ontwerp De Keyser. Verbeterde uitgave van afb. 12. Anonieme foto voor sloping in 1857.

plaats van een topgevel. Dit wijst op Hendrick de Keyser als ontwerper.

Het is moeilijk aan te nemen dat terwijl Hendrick de Keyser zo'n opvallend patroon bedacht heeft voor de huizen aan de Herenmarkt hij niets te maken zou hebben gehad met de Vleeshal die hier in 1617 van stadswege werd gebouwd. Het werd een gebouw zonder topgevels maar met rondgaande gevelijst.⁴⁶ Deze eenvoudige opzet, die zich leende voor een vrijstaand gebouw, straalde een zekere monumentaliteit uit. Aan de gevel aan de Haarlemmerstraat werd het meeste aandacht besteed. Op de basementachtige benedenverdieping, waar de eigenlijke Vleeshal te vinden was, kwam een etage die als wachthuis

diende (afb. 12). Hier lagen de vensters iets verdiept, de architraaf en het fries erboven volgden deze sprong. De hoge stoep, met een opgang aan een kant, viel uit de toon.

De Vleeshal met wachthuis die in 1619 op de Westermarkt bij de Keizersgracht werd gebouwd was een rijkere uitwerking van het voorgaande project (afb. 13). Ook hier was de voorgevel het belangrijkste. De gevelgeleding werd echter in vereenvoudigde vorm aan de andere zijden voortgezet.

Heel klassiek van vormgeving was het Zeekantoor dat in 1618 aan de IJkant werd gebouwd, ongeveer tegenover de huidige Sint Nicolaaskerk (afb. 14). Ook hier was op de verdieping een wachtlokaal van de schutterij. De ge-

vels waren rondom voorzien van een grote orde van dori-sche pilasters die over twee verdiepingen doorliepen. Zij werden aan de bovenzijde verbonden door een bogen-reeks, waarboven een hoofdgestel was aangebracht. Hendrick de Keyser gebruikte de grote pilasterorde met bogen omstreeks deze tijd ook bij het kerkmodel dat een der beelden van het grafmonument van Willem van Oran-je te Delft in de hand houdt.⁴⁷ Daarbij zijn de segmentbo-gen die de pilasters verbinden echter ondergebracht in het fries van de gevellijst. Deze eerste experimenten met gro-te pilasters in de Nederlandse bouwkunst waren een voor-loper van het classicisme dat in het Amsterdams milieu in 1625 zijn intrede deed.⁴⁸

In 1618 werd het Aalmoezeniershuis aan het Singel ge-bouwd (afb. 15). De toppen van de nieuwe gevels sloten aan bij die van de huizen in de Beursstraat (afb. 7). De muurdammen van de verschillende verdiepingen waren gekoppeld, zodat de vensters in een terugliggend vlak la-gen. Dit verticalisme werd in het werk van Hendrick de Keyser steeds sterker.

In 1620 kwam op de Nieuwezijdsdijk het Korenme-tershuisje tot stand. Bij dit eenvoudige bouwwerk is een verticale koppeling bereikt door de vensters van de bega-ne grond rechtstreeks op de bogen van de keldervensters te plaatsen. De bogen boven de vensters van de begane grond laten slechts weinig over van de architraaf van de gevellijst.

Het werk van De Keyser voor de stad eindigde met zijn dood in mei 1621. Mede door de hervatting van de oorlog met Spanje houden dan de experimenten op die de hier besproken kleinere stadswerken zo boeiend maakten. De-ze kunnen het best worden omschreven met de woorden van Salomon de Bray ter toelichting bij de twee poortjes

die op plaat 35 van de *Architectura Moderna* werden af-gebeeld, 'vermidts hunne aerdigheyt, overvloedt van cierlijke verheven wercken en seltsame breeckinghen.' Wij zullen deze in het particuliere werk van De Keyser opnieuw tegenkomen.

Het particuliere werk van Hendrick de Keyser

In het particuliere werk van De Keyser zien we dezelfde motieven als in zijn stadswerk. In die gevallen waar hij de uitvoering geheel aan anderen moest overlaten is de de-taillering soms minder verzorgd. Zo mogelijk associeerde hij zich per opdracht met een grote steenhoudersfirma waardoor hij mede verantwoordelijk werd voor de kwali-teit van uitvoering en in de winst van het steenhoudwerk kon delen. Het beeldhouwwerk dat nodig was maakte hij zelf. Een natuursteenfirma waarmee hij soms samenwerk-te was die van de familie van Neurenburg. Deze hande-laars in Naamse steen hadden sinds het midden van de 16de eeuw een grote afzet in ons land.⁴⁹ Oorspronkelijk waren zij in Namen gevestigd maar in 1585 verhuisde Coenraad III van Neurenburg naar Dordrecht. Na 1603 beheersten zijn zoons Coenraad IV en Willem II de markt.⁵⁰

In enkele steden zoals Hoorn en Deventer had De Keyser veel werk als ontwerpend aannemer. Dit waren plaatsen zonder een zo uitgebreid en zelf bouwend Fa-brieksambt als Amsterdam bezat. Zij waren voor de be-langrijke bouwwerken aangewezen op steenhoudersfir-ma's van elders. In andere gevallen werd De Keyser om een technisch advies gevraagd en soms alleen om een ont-werp. Zijn positie was hier anders dan bij het Amsterdam-se stadswerk. Ook het particuliere werk binnen Amster-dam was beter te bewaken dan de werken op afstand.

Het eerste particuliere werk dat van De Keyser thans bekend is was het kinderkuis van het Amsterdamse Bur-gerweeshuis uit 1598 (afb. 16). Bij de afrekening ontving De Keyser 8 gld. 10 st. voor 'twe patroenen van een ghe-vel' en 200 gld. 'vor reste van het kinderwerck'. Dit laat-ste betrof het lange fries boven de galerij met afbeeldin-gen van de school en het spel van de weeskinderen. De totale kosten van dit omvangrijke beeldhouwwerk zijn niet bekend. Het overige steenhoudwerk van het gebouw was aangenomen door de steenhouwer Carel Care. Deze kwam daarna nog een enkele maal in de boekhouding van het weeshuis voor. Het laatst in 1620, toen ontving Care 74 gld. 11 st. 'vande gevel te maken van hartstien'. Dit betrof vermoedelijk een beleggingspand van het weeshuis op het terrein van het Karthuizerklooster.⁵¹

De kinderkuisgevel van het Burgerweeshuis is uit oude afbeeldingen bekend en toonde invloed van de gevel voor het Leidse raadhuis die Claes Cornelisz en Lieven de Key in 1595 ontwierpen.⁵² In beide gevallen was er een rech-toekige middenstuk dat iets naar voren sprong en zijstuk-ken met twee klauwstukken boven elkaar.

De dubbele gevel van het huis De Dolfijn, Singel 140-

Afb. 14. Kampersteiger (Prins Hendrikkade), 'het Zeerecht', beneden kantoor Zeezaken, boven wachthuis (1618). Meest klassieke bouwwerk van de Keyser. Tekening A. Beerstraten, Rijksprentenkabinet.

142, dat tussen 1597 en 1601 voor Laurens Jansz Spiegel werd gebouwd was een tijdgenoot van de kinderhuis-gevel.⁵³ Bij het uitgevoerde ontwerp waren de pilasters vervallen (afb. 17). De nissen in de muurdammen en de gekoppelde bogen boven de zoldervensters, die aan de Architectura van Vredeman de Vries ontleend schijnen, zijn hier voor de eerste maal toegepast. Mogelijk uit dezelfde bron afkomstig is het gebruik van strekken boven de vensters inplaats van bogen. Op de verdieping werden deze strekken ondergebracht in de horizontale lijst erboven. Het fries van deze lijst werd boven de vensters teruggelegd, hetgeen de gevel een verticale geleding gaf.

Te Hoorn kreeg Hendrick de Keyser veel opdrachten. In 1601 maakte hij een epitaaf voor Pieter Hoogerbeets, die daar in de Grote Kerk kwam te hangen. De beelden

die dit monument zouden sieren mochten echter niet geplaatst worden.⁵⁴

In 1608 ontving De Keyser 32 gld. 2 st. voor 'verscheidene uijtwerpen en patronen' van de Waag te Hoorn.⁵⁵ Tijdens de uitvoering aarzelde het stadsbestuur hoe hoog het gebouw uit de grond moest komen en vroeg zich af of een plat dak niet de voorkeur zou verdienen. De Keyser trad bij dit werk niet alleen op als ontwerper doch ook als aannemer van het steenwerk. Hij zou 'de blauwe Noorduynsteen' van de gevels 'op de Kuyt', dat is aan de groeve, doen hakken. Voor mei 1609 moest de steen op het werk zijn. Deze zou betaald worden met 18 st. per voet. De geleverde steen werd gemeten door Pieter Jansz, de fabrieksmeester van Hoorn, in samenwerking met de leveranciers, Hendrick de Keyser en Pieter Norenborg.

Afb. 15. Het Singel, Aalmoezeniershuis (1618). Ontwerp De Keyser. Links woning, rechts uitdeelgebouw. Verticaal gekoppelde muurdammen. Deel gravure uit Dapper (1663).

Laatstgenoemde was de broer van Coenraad IV. Het werk werd met 5834 gld. afgerekend. Daarbij ontving De Keyser nog 100 gld. voor het beeld van de Eenhoorn met het Hoornse wapen dat in het hart van de gevel kwam te staan.⁵⁶

Bij De Hoornse Waag zien we voor de eerste maal in het werk van De Keyser de topgevelloze, regelmatige dakvorm, die sinds de Waag op de Dam uit 1563 zo geliefd was voor officiële min of meer vrijstaande gebouwen. Vrijwel gelijktijdig paste hij deze bouwwijze toe bij de huizenblokjes voor de Beurs te Amsterdam (afb. 4). Bij de Hoornse waag doorsnijden de strekken boven de vensters op de verdieping de gevellijst, zoals bij het huis Singel 140-142 en het Oost-Indischhuis te Amsterdam (afb. 17+3).

De band met Hoorn bleef lang bestaan. In januari 1614 ontving de Hoornse fabrieksmeester 51 gld. 12 st. om daarmee 'tebetalen heijndrick die keijser tot Amsterdam van wegen twee stenen stoepens die zullen staen voort Staten hujs die hij voorde stadt gecoft heeft'.⁵⁷ Het zullen twee geornamenteerde stoeppalen zijn geweest. Een poortje van de vroegere Latijnse School te Hoorn waarvan het bouwjaar niet bekend is wijst sterk naar De Keyser.

De gevel van de Oosterkerk te Hoorn uit 1616 is vaak met De Keyser in verband gebracht. De relaties van De Keyser met deze stad maken een medewerking van hem aan dit project wel waarschijnlijk. In hoeverre een dergelijk gebouw het stempel van de ontwerper kreeg hing af van de mate waarin deze bij de uitvoering betrokken was.

Te Kampen richtte de Magistraat zich in verband met een verzakking en gedeeltelijk instorting van de toren van de Buitenkerk te Kampen tot de 'fabriekmeesters van Amsterdam' om advies. De Keyser en Danckertsz waren op 8 en 9 april 1609 te Kampen en ontvingen 64 herenpond.⁵⁸

In 1611 ontwierp De Keyser voor het huis van de juwelier Hans van Wely uit 1611 aan de Oudezijds Voorburgwal 127 een indrukwekkende gevel (afb. 18). Ook in dit particuliere werk zien we de grotere zucht naaar rijkdom die ca. 1610 optrad. De gevel van dit 'Blauwe Huis' was volgens de *Architectura Moderna*: 'boven de ghewoonlijcken Aert van Burgerlijke Ghebouwen,' en 'op't cierlijkste met allerhande seltsame breeckinghen, en verheven, en ghehouwen wercken' samengesteld. Het werk was uitgevoerd in blauwe hardsteen met inlegwerk van marmer en zwarte toetsteen. Deze materiaalkeuze maakt waarschijnlijk dat de gevel aan de groeve in de omgeving van Luik is gehakt. Het in de *Architectura Moderna* afgebeelde ontwerp is vermoedelijk een voorstudie. Door het bijtrekken van een gang aan de noordkant kan de gevel breder zijn uitgevoerd.⁵⁹ Het middengedeelte van de top springt weer iets naar voren.

Op 15 en 16 juni 1612 vertoefde de 'fabrieksmeester' van Amsterdam, waarmee Hendrick de Keyser werd bedoeld, op uitnodiging te Deventer in verband met de ver-

Afb. 16. Burgerweeshuis, gevel kindervleugel (1598). Oudst bekende particuliere werk van De Keyser. Verticaal rechthoekig veld in middendeel top. Zolderverdieping onder top iets te laag getekend. Deel gravure uit C. Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam*, (1693).

hoging van de Lebuïnustoren.⁶⁰ In oktober besloot men met Mr. Henrick steenhouwer van Amsterdam 'wegen die bestadinge des Toorns,..., in finale affhandeling te treden'. In December was 'Mr. Hendrick Keijser,..., met den steenmetseler drie dagen in Deventer, 'doen hij het werck van den Toorn aannam,'. Direct daarop begon het werk. Voor de periode van 26 december tot 28 Februari ontving 'Herman Ariaenssen, meesterknecht van den steenhouwer' 260 gld. 20 st. Op 2 maart 1613, toen het werk op de toren zou beginnen stelde het stadsbestuur voor de pijlers nog vier of vijf voet hoger op te trekken 'dan het project bij Mr. Henrich Keijser gemaect, medebrenget, offte oick hoeger, soveer het die proportie nae die breete dess Toorns vereijschet'. De timmermeester van de stad zou naar Amsterdam gaan en vragen of 'Mr Henrick en sijnen masschop' daarmee konden instemmen, 'ende zijn eigent-

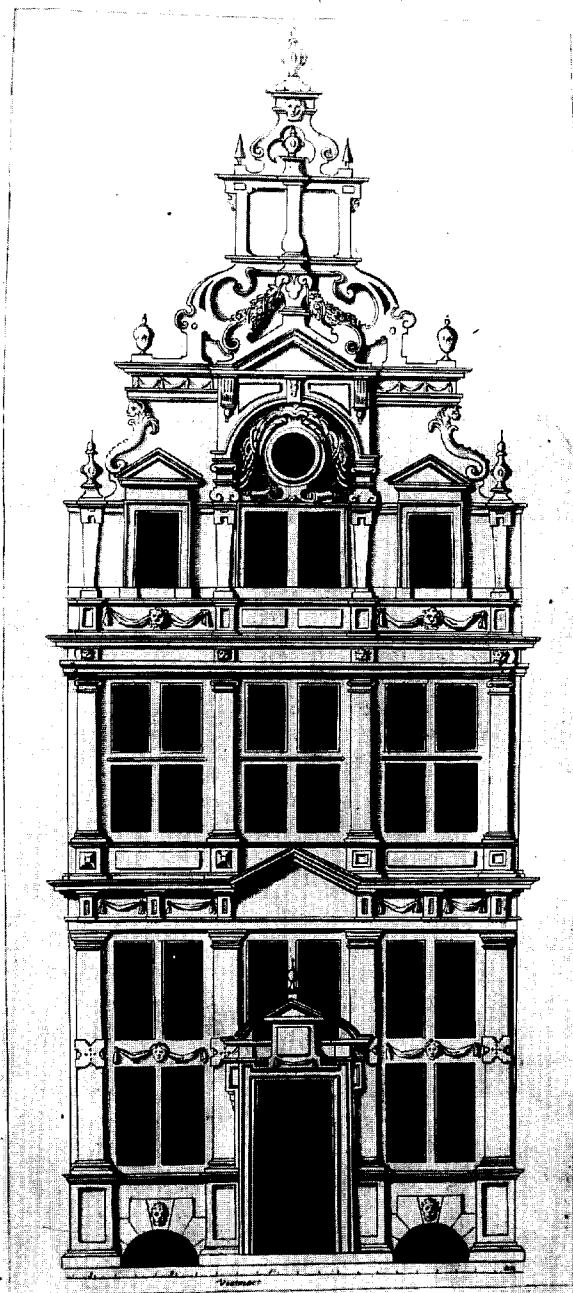
Afb. 17. Singel 140-142, huis De Dolfijn van Laurens Jansz Spiegel (tussen 1599 en 1603). Ontwerp De Keyser. Rechthoekig middendeel top. Vredeman de Vries-details: muurnissen in top en gekoppelde boogjes, strekken boven verdiepingvensters in de horizontale lijst erboven. Beeldhouwerk in top door hijsbalk verdenen. Foto RDMZ. (G.Dukker, 1987).

lick bespreck darvan maecken, opdat het holtwerck ende die stielen daarna aengelacht moegen worden.' Op 28 november stond de meiboom op de toren. Het timmerwerk werd door Deventenaren verricht, het metselwerk door Amsterdammers.

Bij de eindafrekeningen ontvingen 'Mr Hendrick Keiser, steenhouwer van Amsterdam ende Mr. Claes Adriaensz van Delft, steenmetseler woonende tot Amsterdam', volgens de overeenkomst van 10 december 1612, een bedrag van 2200 gld.cr. Hendrick de Keyser kreeg bovendien nog 12 gld. cr. als 'vereeringe'. Een aantal kleinere zaken brachten het totale bedrag op 2544 gld. 19 st.

Bij deze afrekening hebben we de aannemer leren kennen waarmee De Keyser voor dit geval een maatschap was aangegaan. Het was de Amsterdamse steenhouwer Claes Adriaensz van Delft. Zijn jongere broer Herman was de meesterknecht die het steenhouwwerk ter plekke leidde. Evenals te Hoorn bij de waag bleef het stadsbestuur mee ontwerpen tijdens de uitvoering. Ondanks de verhoging waartoe men kort voor de aanvang van het werk besloot bleef de opbouw laag. Een lantaarn als be-

kroning van een torenromp komt bij de vele andere torens van De Keyser niet voor. Vermoedelijk moest er op de aanvankelijk lagere stenen onderbouw nog een hoger houten bovenstuk komen. Door de verhoging van de lantaarn kon deze bekroning worden gemist. Door het ingrijpen van het stadsbestuur ontstond er geen De Keyser-to-

Afb. 18. Oudezijds Voorburgwal 127, gevel Hans van Wely (ca. 1611). Ontwerp De Keyser. Hardsteengevel met geaccentueerde middenpartij in topgevel. Architectura Moderna plaat 33.

Afb. 19. Oudezijds Voorburgwal 57, gevel Eduard Emtinck (1615). Ontwerp De Keyser. Uitgangspunt voor de jongere gevels van afb. 7+8. Anonieme foto, waarop de later verhoogde dakopbouw is weggewerkt.

ren doch een bescheiden navolging van de toren van de Zwolse Onze Lieve Vrouwe Kerk. Die droeg een weinig indrukwekkende lantaarn naar het Domtorenmodel.

Het torenproject te Deventer werd in 1619 gevolgd door een opdracht voor een reliëf aan de nieuw te bouwen Bergpoort. Dit werkstuk werd betaald met 250 gld. cr. en 2 pond groot voor De Keyser's huisvrouw. Het nog bestaande reliëf toont aan dat De Keyser dit niet eigenhandig gemaakt heeft.⁶¹

Coenraad IV van Neurenburg had in 1611 aangenomen een nieuw oxaal te maken in de kerk van 's Hertogenbosch. Voor het beeldhouwwerk riep hij de medewerking van Hendrick de Keyser in. In 1613 maakte deze te Amsterdam het beeld van de patroonheilige Sint Jan.⁶²

Op 12 februari 1614 ondertekende Hendrick de Keyser het contract voor het grafmonument in de Nieuwe Kerk te Delft. Hij verplichtte zich de figuren van brons en marmer zelf te maken. Het overige werk dat uit wit en zwart marmer en toetsteen uit Dinant moest bestaan mocht hij derhalve uitbesteden.⁶³ Bij zijn dood in 1621 waren de beelden nog niet af, maar het monument was reeds gesteld.

Een opdracht uit 1615 was de gevel voor het huis van Eduard Emtinck, Oudezijds Voorburgwal 57 (afb. 19). Het ontwerp in de *Architectura Moderna* en de uitgevoerde toestand verschillen hier nauwelijks. Deze gevel neemt in het oeuvre van Hendrick de Keyser een centrale plaats in, tussen enerzijds het regentenkantoor van het Tuchthuis en de huizen aan de Beurssteeg (afb. 5+6) en anderzijds de gevels aan de Herenmarkt en de Nieuwmarkt (afb. 7+8).

In 1616 was Hendrick de Keyser betrokken bij de aanleg van een zoutketel te Nieuwersluis, mogelijk in de omgeving van Alkmaar, die naar een nieuw model moest worden uitgevoerd. Hij had de 'patronen en d'affteijckening', gemaakt die door Willem van Neurenburg uit Dordrecht naar Luik werden gezonden. Daar konden ze er geen wijs uit zodat De Keyser zelf naar Luik ging om de zaak uit te leggen. Voor al deze moeite onving hij maar 20 gld.⁶⁴

Te Rotterdam werden in 1615 Danckertsz en De Keyser bij de Sint Laurenskerk geroepen om te adviseren of de slechte fundering van de toren een verhoging zou toelaten. Hendrick de Keyser maakte een model voor een houten bekroning. Eerst in 1619 kwam het tot uitvoering. Ondertussen had De Keyser in 1618 van de stad opdracht gekregen een bronzen beeld van Erasmus te maken.

Toen in Delft in 1618 het raadhuis afbrandde maakte De Keyser een ontwerp voor de voorgevel dat bekend bleef uit de *Architectura Moderna*. Dit ontwerp prijkte met twee beelden in de top. Een enigszins gewijzigd ontwerp, waarschijnlijk eveneens van De Keyser, werd uitgevoerd door de Delftse steenhouwer Adriaen Wilboortsz. Voor de Justitia in de topgevel ontving De Keyser 200 gld.⁶⁵ Bij het project uit de *Architectura* waren de strekken en de afdekkingen boven de vensters op

Afb. 20. 's-Gravenhage, Kneuterdijk 24, Huis van Johan van Oldenbarneveldt (1611/12). Waarschijnlijk De Keyser. Rijke top verdwenen. De elementen van deze gevel komen slechts voor in het werk van De Keyser. Vredeman de Vries-details: dubbele pilasters.

beide verdiepingen ondergebracht in de horizontale gevellijsten, zoals in het werk van De Keyser veel voorkwam. In de uitgevoerde toestand werd de gevellijst boven de verdiepingenvensters geheel weggelaten. Inplaats daarvan kwamen boven de vensters vakken met balusters die geplaatst waren tussen de kroonlijstgedeelten boven de pilasters. Een uiterste ontwikkeling van de 'seltsame breeckinghen'.

De Keyser behield de klandizie in Delft en leverde er in 1620 nog een poortje voor de Latijnse School.⁶⁶

In dezelfde tijd werkte De Keyser aan de zeven beelden en twaalf figuratieve panelen van de galerij die de Deense koning voor het slot Frederiksborg liet bouwen. Deze beelden werden uitgevoerd in Gullandse steen, maar aan de galerij werd ook blauwe steen, marmer en toetssteen uit de zuidelijke Nederlanden verwerkt, die waarschijnlijk weer behakt werden aangevoerd. Aan de beelden werkte Geraert Lambertsz een van de 'principaelste knechts' van De Keyser. Deze vakman kwam in aanmerking om in dienst van de Deense koning te treden.⁶⁷

Mogelijk ander werk van Hendrick de Keyser

Voordat we ons wagen enkele bouwwerken aan Hendrick de Keyser toe te schrijven zullen wij ons nader in zijn

vormenarsenaal moeten verdiepen. De Keyser werkte met de Architectura van Vredeman de Vries uit 1577 en ontleende aan dit boek een aantal compositie elementen en enkele ornamenten. Tot de eerste groep behoren het gebruik van per verdieping verschillende vensterafdekkingen, het doorsnijden van horizontale gevellijsten met vensterafdekkingen en het oplossen van muurdammen doormiddel van nissen in een pilasterpaar. Dit vormenrepertoire doordrong zijn hele werk. De aan de Architectura van De Vries ontleende ornamenten werden vaak slechts eenmaal gebruikt, zoals de decoratie om de vensters (afb. 1) en het ornament in de boogtrommels (afb. 3). Daarnaast kwamen in zijn werk nog andere elementen voor zoals de driezijdige bogen die afkomstig waren van de Porta Pia en accolade bogen, waarvan de herkomst onbekend is.⁶⁸ Bij zijn voorkeur voor strekken boven de vensters is ook invloed van de boeken van Ducerceau aanneemelijk.⁶⁹

Opgemerkt moet worden dat Hendrick de Keyser van deze vormtaal een zeer persoonlijk gebruik maakte. Geen andere bouwmeester in ons land en daarbuiten heeft het maniërisme van Vredeman de Vries, Ducerceau en Wendel Dietterlin op deze wijze benut en uitgewerkt.⁷⁰

Typerend voor De Keyser was bovendien het gebruik van beeldhouwde figuren in de gevels. Het is begrijpelijk dat collega' steenhouwers die niet tevens beeldhouwer waren daar minder op belust waren. Ook gebruikte hij vaak een balustrade als gevelbekroning. Bovendien zijn er elementen die anderen gebruikten en die De Keyser vermeed, zoals kroonlijstprofielen en frontons boven de vensters.

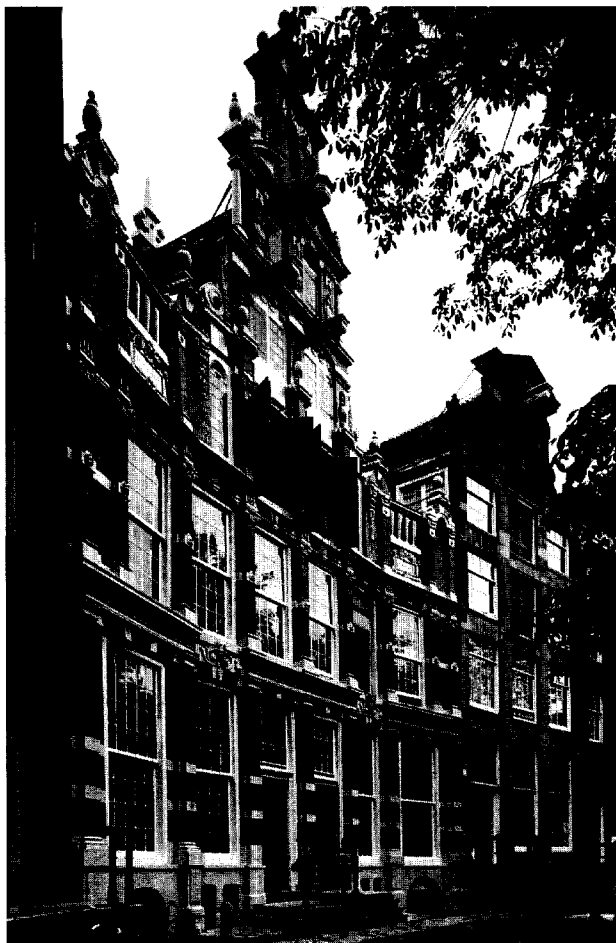
Over de gevel van het huis dat Johan van Oldenbarneveldt in 1611/12 aan de Kneuterdijk in Den Haag liet bouwen is het hele repertoire van De Keyser uitgestort (afb. 20).⁷¹ Een aantal details van deze gevel waren te Amsterdam al ingeburgerd, zoals de schermgevel met balustrade waarachter twee daken schuil gingen en de lage zolderverdieping als basis voor de geveltop. De twee beelden in deze nu verdwenen top zijn ook karakteristiek voor De Keyser. Gelijktijdig met de ontwikkelingen te Amsterdam waren de dubbele pilasters op de muurdammen en de driezijdige vensterbogen op de begane grond (afb. 5+6). Ook bij het huis van Van Oldenbarneveldt kregen de vensters op elke verdieping een andere afdekking. De accoladebogen op de tweede verdieping werden kort daarna in het Amsterdamse werk van De Keyser aange troffen (afb. 19). Wij veronderstellen dat De Keyser een ontwerp voor deze gevel heeft gemaakt, maar dat de uitvoering ervan niet in maatschap met een collega onder zijn toezicht heeft plaats gevonden doch werd uitbesteed aan een lokale steenhouwer.

Werk van De Keyser valt zeker te verwachten bij de dure huizen die in de eerste bocht van de Amsterdamse Herengracht na 1615 verrezen. Herengracht 196-198, werd in 1615 gebouwd voor Hans Rombouts uit Antwerpen.⁷² De gevel is in blauwe steen uitgevoerd en heeft op

de verdieping driezijdige bogen en beneden segmentbogen boven de vensters. De zes vensters lange gevel, waarachter zich een breed en smal huis bevond, werd aan weerszijden bekroond door een halsgevel. Of De Keyser nu al of niet de ontwerper was, de blauwe of Naamse steen kan kant en klaar geleverd zijn door de firma Van Neurenburg.

Het huis de Zonnewijzer, Herengracht 184, uit 1615 lijkt een bescheiden voorloper van het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123. Vooral het beeld in de top doet aan De Keyser denken.

Het huis Bartolotti, Herengracht 170-172 werd in 1617 gebouwd (afb. 21). In de *Architectura Moderna* staat bij het werk van Hendrick de Keyser een poortje voor een Bartolottihuis, dat hier op de oude plaats van de voordeur zou passen. Een ontwerp voor een poortje bewijst nog niet dat de gevel van dezelfde meester is.⁷³ Maar een band tussen de opdrachtgever en de bouwmeester blijkt er

Afb. 21. Herengracht 170-172. Huis Bartolotti (1617). Hoogtepunt in het werk van De Keyser. Strekken van verdiepingvensters in het fries erboven. Verticalisme door 'brekingen' van de horizontale lijsten. Foto ANP (1971).

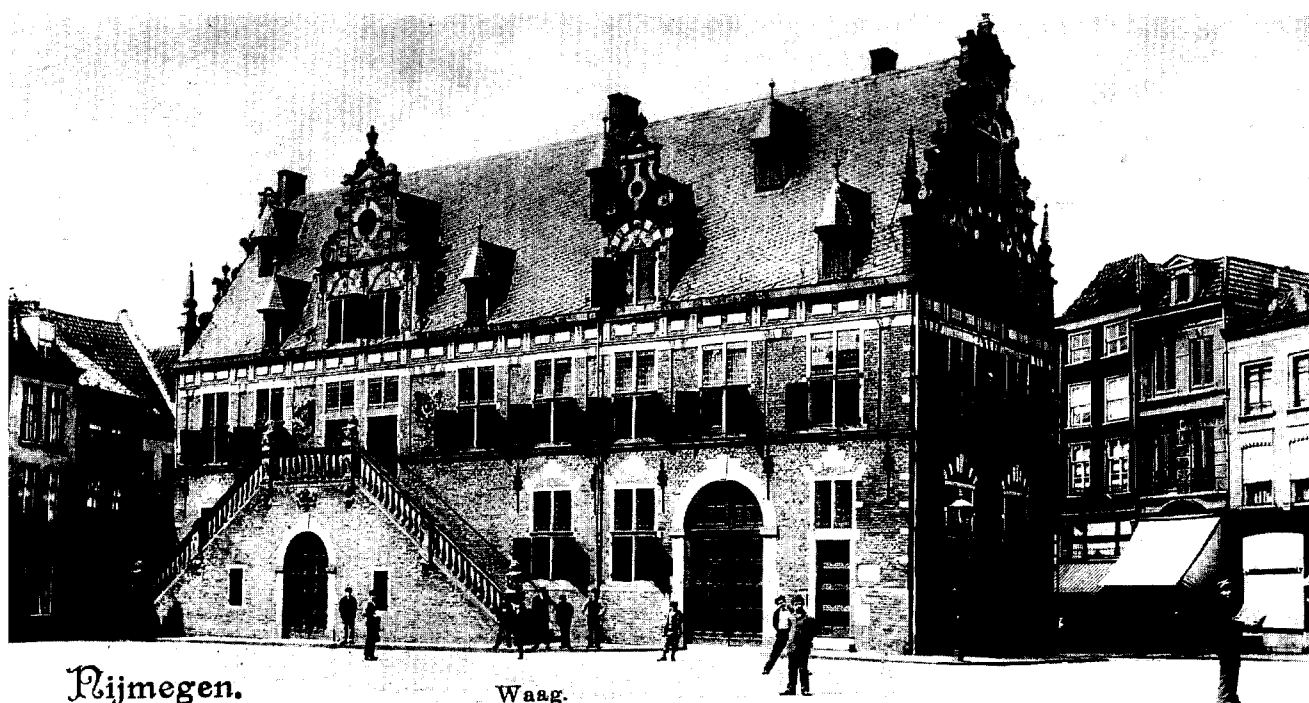

Afb. 22. Amsterdam Oude Kerk, kantoor Huiszittenmeesters (1611) Ontwerp en uitvoering Pieter Ariaensz van Delft. Foto H. Sibbelee (ca. 1950).

wel uit. Daarbij komt dat de gevel van Herengracht 170-172 uitsluitend elementen bevat die bij geen ander dan De Keyser voorkomen. Kenmerkend zijn de strekken boven de verdiepingvensters die weer in een horizontale lijst zijn ondergebracht. Het huis bezat een muurdam in het midden omdat het in twee panden gesplitst moest kunnen worden.⁷⁴ Het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123, draagt het jaartal 1622 terwijl de grote meester in april 1621 door ziekte was uitgeschakeld en kort daarop stierf. Gevelstenen dragen het jaar van voltooiing zodat het ontwerp nog wel van De Keyser kan zijn. Het zou dan door de zoon en opvolger Pieter of door neef Huybrecht de Keyser kunnen zijn uitgevoerd.⁷⁵

De steenhoudersfamilie Ariaensz van Delft

Ons doel de omvang van de praktijk van Hendrick de Keyser na te gaan leidt ertoe bedacht te zijn op vooraanstaande vakgenoten, die op een soortgelijke wijze bouwden. In Amsterdam waren veel steenhouders werkzaam, maar voor zover bekend alle met beperkte omzet en van bescheiden kunnen. Een belangrijke steenhoudersfamilie vormden de vier broers met de achternaam Ariaensz van Delft. De tweede broer Pieter had in 1610 een eigen zaak.

Afb. 23. Nijmegen, Waag (1612). Ontwerp en uitvoering Pieter Ariaensz van Delft. De gevel is vlakker dan de gevels van De Keyser. doorbrekingen van de horizontale lijsten komen niet voor. Oude bestaande gebouwen, pl.182.

Uit het gildearchief blijkt dat Pieter Ariaensz van Delft toen, mogelijk een familielid, Pyter Aryans van Sexbierum als leerling aannam. De eerste en derde broer Claes en Herman kwamen wij reeds tegen bij het bouwen van de toren te Deventer in 1612, waarbij Herman optrad als meesterknecht. Dat Claes een grote steenhandel had blijkt uit een leverantie van natuursteen voor een sluis te Elden die door Arnhem en Nijmegen in 1612 gezamenlijk werd gebouwd.⁷⁶ Mogelijk was hij dezelfde als de steenhouwer Claes Arisz die in 1641 het steenhouwwerk van de door Vingboons ontworpen huizen aan Oude Turfmarkt 145/147 verzorgde.⁷⁷ De derde broer Herman en de jongste broer Dirk waren in 1614 als steenhouwer in het Amsterdamse gilde opgenomen.⁷⁸

Pieter Ariaensz van Delft was gehuwd met Anna van Neurenburg, die in 1585 te Dordrecht werd gedoopt.⁷⁹ Mogelijk was Pieter bij de Neurenburgs opgeleid en door hun contacten met De Keyser in Amsterdam gekomen. Pieter Ariaensz had de klandizie van de Oude Kerk van voor 1611 tot na 1629. Voor de Oudezijds huismeesters die in de Oude Kerk hun zetel hadden werd in 1611 aan de zuidkant van het kerkgebouw een nieuw 'cantoor' gebouwd. Dit regelmatige bouwwerk is geheel bekleed met natuursteen en bezit een dorische kroonlijst (afb. 22). Pieter Ariaensz ontving daarvoor in drie betalingen 355 gld. Bovendien kreeg hij nog 41 gld. voor ander werk.⁸⁰ In 1618 werkte Pieter Ariaensz aan het kostershuis bij de

Oude Kerk en leverde hij 10 grafzerken. Aan het kostershuis werd voor ca. 200 gld. 'witte steen' en voor 115 gld. arbeidsloon verwerkt.⁸¹

De relatie met de Oude Kerk en de daarmee zo nauw verbonden Oudezijds huismeesters maakt waarschijnlijk dat Pieter Ariaensz betrokken is geweest bij een belangrijk bouwwerk van genoemde armmeesters. In februari 1610 stelde de stad een erf beschikbaar van 60 voet breed dat achter 'de Leprosen' aan de stadsmuur grensde, in juli daaropvolgend werd de schenking met 20 voet uitgebreid.⁸² Op dit 80 voet brede terrein werd een groep van vier turfpakhuizen gebouwd, die ondanks de afgelegen ligging toch een rol speelde in het stadsbeeld aangezien de Houtkopersgracht erop toe liep. De gevels van deze groep waren opvallend en modern door het gebruik van de grote natuursteenblokken in de bogen van vensters en nissen. De beide pakhuizen in het midden waren samengevoegd achter een schermgevel die door een balustrade werd bekroond. De gevels van dit complex tonen een samenspel van nissen, luiken en hijsdeuren. Deze zijn niet evenwichtig over het gevelvlak verdeeld. De gevels van de zijpakhuizen zijn voller dan het middenstuk.

Het gebruik van blindnissen ter geleding van muurvlakken komt in het stadswerk reeds voor bij de ommanteling van de Montelbaanstoren uit 1606 en bij de Beurs uit 1608. Volgde de steenhouwer-metselaar die de turfpakhuizen uitvoerde een patroon van De Keyser of was

Pieter Ariaensz hier zelfstandig aan het werk? Wij vermoeden het laatste.

Dat hij bij machte was een goed stuk werk te leveren toonde de Waag te Nijmegen. Het steenhouwwerk van dit gebouw werd in 1612 kant en klaar geleverd door 'Pieter Ariaens van Delft' uit Amsterdam.⁸³ Bij kleinere steden zonder zelfbouwende fabrieksambt was het gebruikelijk dat de uitvoerende steenhouwer het ontwerp maakte. Wanneer een beroemdheid als Hendrick de Keyser mede verantwoordelijk zou zijn geweest was zou deze 'fabriekmeester' van Amsterdam zeker in de stukken genoemd zijn. De Nijmeegse Waag toont wel is waar een overvloedig gebruik van nissen ter geleiding van het muurwerk, maar verder missen we de sierlijke verhevenheden en de zeldzame brekingen. Bovendien vermeed De Keyser topgevels bij vrijstaande gebouwen. Met Pieter Ariaensz van Delft zijn we een belangrijke meester naast De Keyser op het spoor.

In de rekeningen van het Amsterdamse Burgerweeshuis komt Pieter Ariaensz van 1620 af regelmatig voor als leverancier van kleine en grote partijen behakte steen.⁸⁴ Bij de bouw van de Jongensgalerij in 1632 leverde hij vrijwel alle natuursteen voor 1775 gld. Bij de Meisjesbinnenplaats maakte hij in 1634 het natuursteenwerk voor 3736 gld. Mogelijk was hij de ontwerper van de galerij op de Jongensplaats hoewel wij daarbij eerder aan Pieter de Keyser denken die met 49 gld. 5 st. ook in de rekeningen voorkomt. Bij de Meisjesplaats was Jacob van Campen de architect en Pieter Ariaensz de uitvoerder. Ook bij de Schouwburg, die in opdracht van het Weeshuis in 1637 naar plannen van Van Campen gebouwd werd, is 'Pieter van Delft' de enige steenleverancier die in de rekeningen voorkomt. In november 1638 ontving deze 'stenhouwer ende vercoper over steen ende arbeytsloon' 791 gld.⁸⁵ Waarschijnlijk betrof dit de nog bestaande poort aan de Keizersgracht.

Bij de verbouwing van het Wijnkopersgildehuis in de Koestraat leverde Pieter Ariaens in 1633 vloerstenen. In 1630 nam hij zijn vier zoons als leerlingen in dienst, waarvan alleen de oudste Willem Pietersz in 1637 lid van het gilde werd. Temidden van deze latere werken die uitsluitend op de steenhandel betrekking hebben staat een belangrijk kunstwerk: de grote epitaaf voor Johan Füchting in de Mariakerk te Lübeck. Hij maakte dit monument samen met Aris Claesz, een zoon van zijn broer, die in 1617 voor twee jaar bij zijn vader als leerling werd ingeschreven.⁸⁶ Waarschijnlijk was de neef bij dit grafmonument de belangrijkste ontwerper. Aris Claesz maakte in 1629 ook een grafmonument in de Dom van Upsala, waarvoor hij twee jaar in Zweden vertoefde.⁸⁷

De jongste broer van het viertal, Dirck Ariaensz van Delft werd een belangrijke handelaar in marmeren vloeren. In 1632 leverde hij voor 126 gld. een 'Italiaanse vloer' aan Joan Huydecoper, die een nieuw 'saeltgen' achter zijn huis op de Lauriergracht had laten bouwen.⁸⁸ Het jaar daarop werden bij hem enkele vloeren voor het

Huis Ter Nieuwburg van Frederik Hendrik besteld.⁸⁹ Maar ook het Amsterdamse Burgerweeshuis gunde hem de klandizie.

Het lijkt het lot van deze generatie steenhouwers dat ze na 1620, steeds meer in de natuursteenhandel verzeild raakten en hun aansluiting met de stijlontwikkeling misten.

De belvédère 'Sonnenberg' van Cornelis van Campen

Om te tonen hoe rijk geschakeerd het bouwkundig leven was te Amsterdam ten tijde van het twaalfjarig bestand (1609-1621) besluiten wij met een merkwaardig bouwwerk van Cornelis van Campen. Deze rijke koopman stamde uit een aanzienlijke Amsterdamse familie. Zijn broer te Haarlem was de vader van Jacob van Campen (1595-1654), de later zo bekende bouwmeester. Ook Cornelis was kunstlievend, hij introduceerde zijn neef bij Balthasar Coymans die hem in 1625 de gevel voor zijn huis aan de Keizersgracht liet ontwerpen.

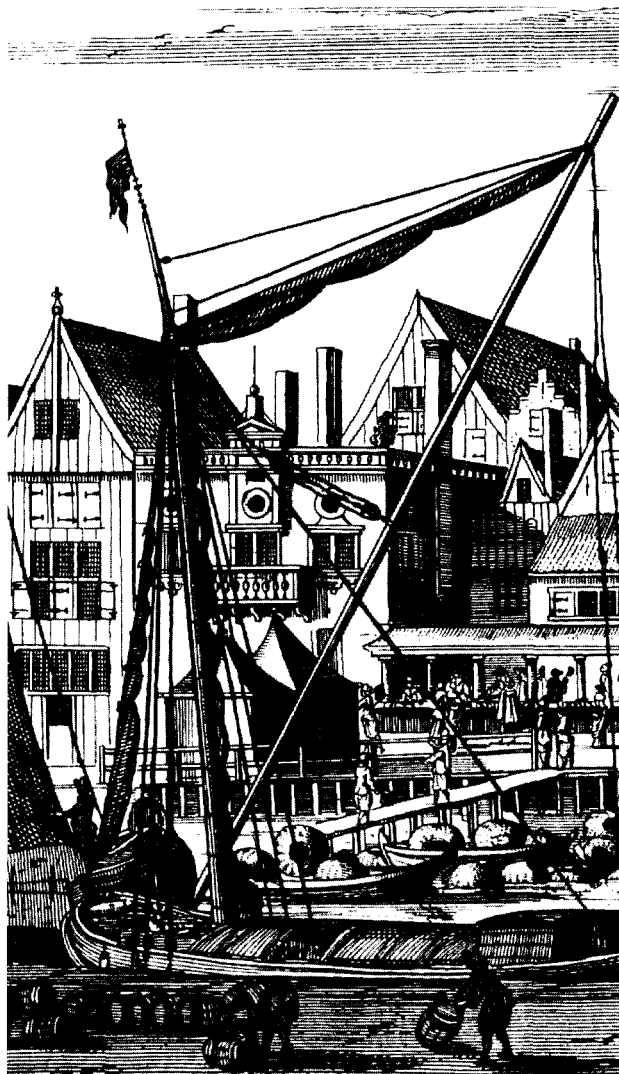
Cornelis van Campen was sinds 1605 eigenaar en bewoner van een huis in de Warmoesstraat, dicht bij de Dam. In 1614 kocht hij het buurhuis aan de zuidzijde.⁹⁰ Kort daarop moet het achterhuis van dit buurpand, dat uitkwam op het Damrak, zijn vernieuwd. Het nieuwe achterhuis dat op een boeiend punt in de stad was gelegen kreeg de vorm van een belvédère. In deze tijd waren dakterrassen in trek, zoals blijkt uit de toren die Prins Maurits in 1598 aan het Binnenhof liet bouwen. In Amsterdam waren uitzichtplaten geliefd.⁹¹

Het nieuwe bouwwerk is op de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 te herkennen. De balustrade om het platte dak, de schoorsteen aan de zijgevel en het hogere middenstuk van de gevel aan het water staan daar duidelijk op afgebeeld. Deze elementen herkennen wij van de gravure uit Dapper van 1663 (afb. 24). Enkele schilderijen zoals de Damgezichten van Lingelbach en Ruijsdael bevestigen dit beeld.

De verdieping onder het platte dak bezat in het midden een balkon, met een dubbele toegangsdeur. Deze was gevat in een middenpartij die hoger opging en door de gootlijst stak. Aan weerskanten werd dit middenstuk geflankeerd door een tweelichtkozijn met rond bovenraam.

Wanneer we een ontwerper zoeken denken we het eerste aan de neef van de bouwheer, maar die was ten tijde van de aankoop nog geen 20 jaar oud. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de niet meer zo jonge Cornelis van Campen gewacht heeft tot zijn neef zich in het vak had bekwaamd. Eerder kan dit bouwwerk de architectonische belangstelling van de jonge Jacob hebben gewekt.

Wanneer het project kort na aankoop ter hand werd genomen stond de opdrachtgever behalve een steenhouwer als Pieter Ariaensz van Delft alleen de stadsbouwmeester ter beschikking. Het gebouw voegt zich redelijk bij de meer klassieke ontwerpen van De Keyser, van de Waag te Hoorn tot het Zeerecht aan de Prins Hendrikka-

Afb.24. Warmoesstraat 182, 'Sonnenberg', belvédère van Cornelis van Campen (ca. 1615). Ontwerp Hendrick de Keyser? Het platte dak verhinderde een verticale gevelgeleding, slechts de middenpartij doorbrak de gevellijst. Gravure uit Dapper (1663).

de. Bij de Hoornse waag werd in 1608 over een plat dak gesproken en de Haarlemmerpoort uit 1615 werd met platte daken uitgevoerd. Een technisch inventief persoon als Hendrick de Keyser zal zich voor de problemen daarvan hebben geïnteresseerd. De Keyser had een voorliefde voor de middenpartij, zij het liever met beeldhouwwerk dan met een balkon en deur. Het doorbreken van de kroonlijst behoorde tot zijn repertoire.

We stuiten hier op de eigenaardigheid van de jaren omstreeks 1600 waar heel rustige, bijna klassieke bouwwerken naast drukke maniëristische gevels voorkwamen. Wij zagen dit zowel bij De Keyser als bij Pieter Ariaensz. Maar ook Vredeman de Vries toonde in zijn voorbeelden

afwisselend schilddaken en topgevels. Het is een misvatting Vredeman de Vries en Hendrick de Keyser uitsluitend met overladen geveltoppen in verband te brengen. Topgevels waren goed voor burgerhuizen, maar bij belangrijker gebouwen bleven zij meestal achterwege.

Samenvatting

De opbloei van de Noordnederlandse architectuur in het begin van de 17de eeuw, op het moment dat de oorlog tegen Spanje een gunstige wending nam, manifesteerde zich het duidelijkst te Amsterdam. Het stedelijk bouwbedrijf van de snel groeiende stad (het stadsfabrieksambt) werd uitgebreid. Alles wat de stad liet bouwen werd door het fabrieksambt ontworpen en gemaakt. In 1595 werd de leiding ervan vernieuwd, Hendrick Jacobsz Staets werd aangesteld als stadstimmerman, Cornelis Danckertsz als stadsmetselaar en Hendrick de Keyser (1565-1621) als stadssteen- en beeldhouwer. Doordat het archief van het stadsfabrieksambt verloren ging is er weinig bekend over de samenwerking van dit drietal. Aan de veronderstelde slechte verhouding tussen Staets en De Keyser zijn teveel beschouwingen gewijd op te losse gronden. Geleidelijk echter is er meer bekend geworden over het particuliere werk van Hendrick de Keyser voor andere steden en voor privé personen.

Wij hebben dit buitenwerk hier vergeleken met de vele kleine gebouwtjes die de stad tussen 1600 en 1621 liet bouwen. Het blijkt daarmee een eenheid te vormen.

Het lijkt waarschijnlijk dat Staets aanvankelijk ook wel bouwwerken ontwierp – hetgeen voor een stadstimmerman zeer gebruikelijk was – en De Keyser inschakelde voor het sierwerk. Na ca. 1605 heeft De Keyser echter alle nieuwbouw voor de stad ontworpen. Zijn werk toont een persoonlijk gebruik en aan autonome ontwikkeling van de motieven van de Architectura Moderna (1577) van Hans Vredeman de Vries. De belangrijkste aspecten die hij daaraan ontleende zijn de verschillen in vormgeving van elke verdieping; de vensterafdekkingen die ondergebracht werden in de hoofdstellen die de verdiepingen scheidden en de verlevendiging van de muurdammen door nissen of spleten.

Omstreeks 1610 werd de stijl van Hendrick de Keyser rijper. De kleine natuursteenblokjes in de vensterbogen maakten plaats voor enkele grotere blokken. Daarmee werd een nieuwe mode in de gevelarchitectuur ingeluid. Ook experimenteerde hij met driehoekige bogen naar het model van de Porta Pia van Michelangelo. De vele doorbrekingen van lijsten maakten zijn werk tot een schoolvoorbeeld van het Nederlandse Maniërisme.

Anderzijds toont zijn werk ook préklassicistische trekken. En ook hiermee sluit hij zich aan bij het werk van Vredeman de Vries. Deze laatste wordt thans teveel beschouwd als een inspirator tot onsamenhangende topgevels, ondanks het feit dat in zijn voorbeelden meer gebouwen voorkomen met schilddaken dan met geveltoppen.

Het oudste préklassicistische bouwwerk te Amsterdam was de Waag op de Dam uit 1563. Sinds dat moment verzezen er in de stad zowel gebouwen met klassieke- als met maniëristische trekken. Totdat na 1630 Jacob van Campen en Philips Vingboons de architectuur definitief in de klassicistische richting stuurden.

Noten

- 1 N. de Roever, 'De Kroniek van Staets. Een bladzijde uit de Geschiedenis van het Fabriek-ambt der stad Amsterdam. 1594-1628', *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* 28, (1886), 43. [Hier is de paginering van de herdruk uit ca. 1980 aangehouden]; C.H. Peters, 'Protestantsche kerkgebouwen', *Oud-Holland* 19, (1901), 229; A.W. Weissman, 'Het geslacht de Keyser', *Oud-Holland*, 22, (1904), 65; J. Six, 'Hendrik de Keyser als beeldhouwer', *Jaarverslag K.O.G.*, (1910); A.W. Weissman, 'De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser', *Bulletin N.O.B.*, (1911), 49.
- 2 E. Neurdenburg, *Hendrick de Keyser, beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam*, [ca. 1930]; M.D. Ozinga, *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland, van Hervorming tot Franschen tijd*, (1929); F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, Dl. II, (1931), 261.
- 3 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 21; A.W. Weissman *o.c.*, (1904 noot 1), 70.
- 4 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 7.
- 5 *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt. Bestaende in verscheyde soorten van gebouwen zoo gemene als bysondere, als Kercken, Toornen, Raudhuyse, Poorten, huysen, Graven en dergelyke gestichten, staende soo binnen dese stat Amsteldam als elders. alle Gedaen by den zeer vermaerden en vernuften mr. Hendrick de Keyser, Beelthouwer en Boumeester der voorsz Stadt en in weesen gebracht by den zeer eervaren Cornelis Danckerts mr. Metselaar en Boumeester der voorsz stadt. Met een Byvoegsell van eenige wercken en gestichten van verscheyde andere Meesters deses tegenwoordigen tyts.* Tot Amstelredam by Cornelis Danckertsz van Seevenhoven, woonende inde kalkton by de Reguliers tooren 1631. E. Taverne, *Heruitgave 1971*, met een introductie waarin veel aandacht voor De Bray's aandeel; E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad*, (1978), 316.
- 6 De prenten van de Noorderkerk tonen een vroege fase van het ontwerp [zie noot 28]. Die van de Westerkerk zijn van na 1625 [H.J. Zantkuijl], De gevels van de Westerkerk, het oorspronkelijke ontwerp van Hendrick de Keyser, *Ons Amsterdam*, 38 (1986), 2]. Zie ook: H.J. Zantkuijl, 'Oudezijds Voorburgwal 127', *Maandblad Amstelodamum*, 67 (1980), 7.
- 7 J. Francart, *Premier livre d'architecture, etc.* Brussel 1616; P.P. Rubens, *Palazzi Antichi di Genova*, Anvers 1622 en *Palazzi Moderni di Genova*, Anvers 1626.
- 8 S. Marolois, *Perspective contenant la Theorie, Pratique et Instruction fondamentale d'icelle en Opera Mathematica ou oeuvres Mathematiques traictans de Geometrie, Perspective, Architecture et Fortification*, Amsterdam 1628 bij Jan Jansen.
- 9 Een oorgat was een opklapbare plank in het wegdek van een brug, zodat een schip er met staande mast doorheen kon varen. Er waren oorgaten in stenen en in houten bruggen. Hendrick de Keyser had een constructie bedacht waarmee de plank vanzelf open ging als de mast van het schip er tegen drukte. Aan een tweede octrooi dat iets later op naam van Staets werd verleend werd toegevoegd: 'Behoudelyck dat het zy een nieuwe Inventie, ende sonder preiuditie van het Octroy by ons verleent aan henrick de Keyser'. Beide octrooihouders dienden hun vinding tegen een redelijke vergoeding aan andere steden beschikbaar te stellen. G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw*, (1940), G29, G32.
- 10 GAA., Resoluties Vroedschap no. 8, fol. 681 (28 januari 1601); fol. 682 (23 februari 1601); fol. 683 (7 maart 1601).
- 11 GAA., Groot Memoriaal II, fol. 199vo-203vo (27 maart 1601).
- 12 GAA., Resoluties Vroedschap no. 9, fol. 118 (20 april 1605).
- 13 GAA., Resoluties Vroedschap No. 9, fol. 272 (28 april 1607); fol. 284 (14 juli 1607).
- 14 E. van Biema, 'Nalezing van de stadsrekeningen van Amsterdam vanaf het jaar 1531, IV', *Oud-Holland* 26, (1906), 109.
- 15 GAA., Resoluties Vroedschap No. 9, fol. 294 (1 september 1607).
- 16 GAA., Resoluties Vroedschap No. 9, fol. 335 (17 mei 1608).
- 17 A.W. Weissman, *o.c.*, (1904, noot 1), 72.
- 18 E. van Biema, *o.c.* (noot 14), 113.
- 19 J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*, (1857), 157, 158.
- 20 D. E. van Lennep, *De Hervormde Kerk te Heemstede*, (1977). Het metselwerk werd aangenomen door Claes de Graaf te Haarlem, het timmerwerk door Jan Allersz te Leiden; F.A.J. Vermeulen, *o.c.* (noot 2), 267, 277.
- 21 M.D. Ozinga, 'Paulus Moreelse als architect', *Bulletin N.O.B.*, (1931), 22; E.H. ter Kuile, 'Overheidsbouw te Leiden', *Bulletin N.O.B.* (1938), 87.
- 22 'Amsterdammers als sluizenbouwers', *Maandblad Amstelodamum*, 15 (1928), 50.
- 23 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 9.
- 24 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 8.
- 25 R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland I, Friesland en Noord-Holland* (1993), 43.
- 26 M.D. Ozinga, *o.c.*, (noot 2), 37.
- 27 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 10; F.A.J. Vermeulen, *o.c.*, (noot 2), 267; E. Taverne, 1978 *o.c.*, (noot 5), 147.
- 28 S. de Bray, *o.c.*, (noot 5).
Het in de Architectura afgebeelde ontwerp van de Noorderkerk werd bij uitvoering op vele punten herzien: de lompe middentoren werd verbeterd en de dakschilden van de bebouwing in de hoeken kregen een andere vorm. Inwendig werden er niet alleen in de kruising doch ook in de vier dwarsarmen korbeelstellen gemaakt. Het muurwerk van de dwarsarmen kreeg een andere indeling.
- 29 Ook de als ontwerper onbekende (bak)steenkoper en rooimeester Hendrick Danckertsz (een broer van de stadsmetselaar) kwam in 1628 met een mathematisch en modern kerkontwerp.
- 30 Johan Vredeman de Vries, 'Architectura, oder Bauung der Antiquen aufs dem Vitruvius,.... dienstlich für alle Baumaystren, Maurer, Steinmetzlen, Schreineren, Bildtschneidren,....', Antwerpen 1577 en 1581. Herdrukt, New York en Hildesheim, 1973.
- 31 J.G. van Dillen, 'Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam I', *Rijksgeschiedkundige Publicaties*, 69 (1929), no. 863.
- 32 A.W. Weissman, *o.c.*, (1904, noot 1), 70.
- 33 J.G. van Dillen, *o.c.*, (noot 31), no. 867.
- 34 C.H. Peters, *o.c.*, (noot 1), 155.
- 35 R. Meischke, 'Het Oost-Indisch Huis te Amsterdam', *Bulletin K.N.O.B.*, (1958), 197.
- 36 H.J.M. Roetemeijer, 'De Staalhof anno 1626' en 'Woonhuis van Hendrick de Keyser', *Ons Amsterdam*, 21 (1969), 110, 354.
- 37 J.G. van Dillen, 'Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam Dl.II, *Rijks Geschiedkundige Publicaties* 78, (1933), no. 460. Opgemerkt moet wor-

- den dat hieruit geen band blijkt tussen Panthen en De Keyser.
- 38 *Architectura Moderna*, plaat VI; A.W. Weissman, *o.c.*, (1911, noot 1), 51; A.W. Weissman, 'De schoonzoon van Hendrik de Keyser', *Oud-Holland*, 38 (1920), 155.
 - 39 GAA., Archief Thesaurieren Ordinaris No. 3. Besoigneboek No. 3, fol. 52vo-60 (opgave van gebouwen in het bezit van de stad).
 - 40 I.H. van Eeghen, 'De restauratie van Binnen Brouwerstraat 3', *Maandblad Amstelodamum*, 61 (1974), 141.
 - 41 *Verzameling van afbeeldingen van oude bestaande gebouwen uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst* 17 1873), plaat 79.
 - 42 W.H.M. Nicuwenhuis, *Dossier: Herenmarkt, bewoners en eigenaren van de huizen aan de Herenmarkt in de XVIIde eeuw*, (1986), 9, 21. [Eigen uitgave].
 - 43 J.G. van Dillen, *o.c.*, (noot 37), no. 287, 288.
 - 44 M. Boas, 'Twee Amsterdamsche gevelstenen met voorstellingen van apostelen', *Jaarboek Amstelodamum*, 19 (1921), 15; G. van Arkel en A.W. Weissman, *Noord-Hollandse Oudheden VI* (1903), 63. Schetsmatige opmeting in: *Verzameling van Afbeeldingen van Oude bestaande of gesloopte Gebouwen. Uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*, 19de Afl. levering plaat 94.
 - 45 Voor afbeeldingen zie: *Nieuwe Atlas van Fouquet*, (1783), pl. 6 (naar tekening van Caspar Philips Jacobsz uit 1765); *Amsterdam in de zeventiende eeuw*, Dl. III, (1904), 26. (Schilderij van Jan ten Compe).
 - 46 R. Meischke, 'De vleeshal op de Heerenmarkt', *Maandblad Amstelodamum*, 42 (1955), 22.
 - 47 R. Meischke, 'Het classicisme van 1620-1660', *Delftse studiën*, (1967), 171.
 - 48 R. Meischke, 'De vroegste werken van Jacob van Campen', *Bulletin K.N.O.B.*, 65 (1966), 131. Bovendien het kerkontwerp van Hendrick Danckertz (1628), toegevoegd aan de tweede druk van de *Architectura Moderna* uit 1641.
 - 49 R. Meischke, *e.a.*, *o.c.*, (noot 25), 31, 58.
 - 50 C.M. de Bruijn en J. Huisman, 'Het huis Nieuwe Haven 29 en zijn bewoners tot 1864', *Leven met het verleden. Gedenkboek honderd jaar 'Oud-Dordrecht' (1892-1992)*, (1992), 69.
 - 51 R. Meischke, 'Amsterdam Burgerweeshuis', *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, (1975), 148.
 - 52 R. Meischke, 'Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598)', *Leids Jaarboekje* (1989), 55.
 - 53 I.H. van Eeghen, 'Singel 140-142 en 't Schap', *Maandblad Amstelodamum*, 54 (1967), 140.
 - 54 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 103, 104; P. Wiersma, 'De Grote Kerk van Hoorn', *Bulletin K.N.O.B.*, 80 (1981), 210.
 - 55 H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel VIII, De provincie Noordholland, Tweede stuk: Westfriesland etc.*, (1955), 126.
 - 56 J.C. Kerkmeyer, 'De Waag te Hoorn en Hendrik de Keyser', *Het Huis Oud en Nieuw*, 9 (1911), 235.
 - 57 Oud Archief Hoorn. No 1120 (ordonnaties thesaurier), Mededeling mevrouw C. Boschma- Aarnoudse.
 - 58 C.J. Kolman, 'Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650', (1993), 307. Met afbeelding van een schets voor het herstel van de fundering.
 - 59 *Architectura Moderna*, bijschrift bij plaat 33; I.H. van Eeghen, 'Raadsels bij het restaureren', *Maandblad Amstelodamum*, 65 (1978), 123; H.J. Zantkuijl, 'Oudezijds Voorburgwal 127', *Maandblad Amstelodamum*, 67 (1980), 7.
 - 60 M.E. Houck, 'Twee bouwwerken van Hendrik de Keizer te Deventer', *Eigen Haard*, (1899), 693.
 - 61 M.E. Houck, *o.c.*, (noot 60), 696; E. Neurdenburg, 'De zeventiende eeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden', (1948), 56.
 - 62 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 61), 46, 94; Ch. Avery, 'The Roodloft from Hertogenbosch', *Victoria & Albert Museum Yearbook I* (1969), 1; P. Buschmann, 'Het Oxaal van 's Hertogenbosch', *Onze Kunst*, 34 (1918), 1; J.Z. Kannegieter, 'Het St. Jansbeeld van het Bossche Oxaal', *Oud-Holland*, 59 (1942), 110.
 - 63 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 115.
 - 64 A.W. Weissman, *o.c.*, (1904, noot 1), 72.
 - 65 J.J. Terwen, 'Het stadhuis van Hendrik de Keyser', *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile etc.* (1967), 146, 147.
 - 66 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 60.
 - 67 E. Neurdenburg, 'Hendrick de Keyser en het beeldhouwwerk aan de galerij van Frederiksberg in Denemarken', *Bulletin N.O.B.*, (1943), 33.
 - 68 De accolade vorm was omstreeks 1600 in Frankrijk en Engeland nog in trek bij dakvormen van kasteeltorens en tuinpaviljoens.
 - 69 J.A. du Cerceau, *Les trois Livres d' architecture*, 1559, 1561, 1581. Herdruk 1965.
 - 70 W. Dietterlin, *Architectura von Austheilung/symmetria und proportion der fünf Seulen.....*, Nürnberg (1598).
 - 71 J.J. Jehée, *Bouwkundig-historisch onderzoek Kneuterdijk 20, 22 en 22 Den Haag*, R.D.M.Z., (1984), 53.
 - 72 H.F. Wijnman, 'Beschrijving van elk pand aan de gracht', *Vier eeuwen Herengracht*, (1976).
 - 73 R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'Het Nederlandse woonhuis' (1969), 401; G. Leonhardt, *Het huis Bartolotti en zijn bewoners*, (1979), 24.
 - 74 Splitsbare huizen kwamen aan de grachtengordel meer voor. Zie Herengracht 52 en 54 en Keizersgracht 177 (de Coymanshuizen van Jacob van Campen).
 - 75 R. Meischke, 'Hendrick de Keyser; het Huis Bartolotti en het Huis met de Hoofden', *Liber Amicorum J.P. Mieras*, (1958), 44.
 - 76 J.J. Weve, *Afbeeldingen van oude bestaande gevouwen. Uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst*, Tekst bij plaat 181 en 182.
 - 77 K.A. Ottenheym, *Philips Vingboons*, (1989), 82.
 - 78 A.W. Weissman, 'Een Amsterdamsch kunstwerk te Lübeck', *Jaarboek Amstelodamum*, 10 (1912), 189.
 - 79 GAD., Brief van 13 juni 1928 aan M.D. Ozinga.
 - 80 B. Bijtelaar, 'Huiszittenmeesterskantoor en huis van de doodgraver van de Oude Kerk', *Onderzoek ten behoeve van de restauratie* (machineschrift). In 1654 werd het gebouwtje ingericht tot kerkeraadskamer.
 - 81 B. Bijtelaar, 'Sacristie en Kosterij van de Oude Kerk', *Restauratieverslag* (Machineschrift, 20 november 1962) p. 7.
 - 82 GAA., Resoluties Vroedschap no. 9, fol. 449.
 - 83 J.J. Weve, *o.c.*, (noot 68) tekst bij plaat 181, 182.
 - 84 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 79; G. Galland, *Geschichte der Hol-ländischen Baukunst und Bildnerei*, (1890), 556.
 - 85 R. Meischke, *o.c.*, (noot 50), 154, 155, 178, 180-182, 188.
 - 86 GAA., Archief Burgerweeshuis, Rekening Schouwburg.
 - 87 A.W. Weissman, *o.c.*, (noot 78), 187.
 - 88 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 61), 80.
 - 89 RAU., Archief Huydecoper, Kasboek Joan Huydecoper fol. 31.
 - 90 D.F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, (1945), 293.
 - 91 J.G. Kam, *Waar was dat huis in de Warmoesstraat* (1968), no. 180/182.
 - 92 H.J. Zantkuijl, 'De kaart van Balthazar Florisz. uit 1625 als informatiebron voor uitkijktorentjes en uitzichtplaten in Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, 70 (1978), 130.

PUBLIKATIES

De Deugden van het Huis Cardinaal te Groningen¹

Het Huis Cardinaal te Groningen wordt besproken door Victor M. Schmidt in het *Bulletin KNOB*, 1992, nr.1, p.15-20, onder de titel «Deugdzaamheid voor de buitenwacht: de gevel van het huis Cardinaal te Groningen». Afgezien van de suggestie in deze titel dat het *in* het huis maar een losbandige troep was, lijkt het me dat er meer uit de iconographie van de gevel valt te halen. Meer in het bijzonder de symbolisering van een Spiegel voor Majesteit (en dus van Goed Bestuur) en de verwachting van een Gouden Tijdperk waarin Vrede heerst. Het voorafgaande onderzoek en de vondsten van Schmidt zijn bijzonder waardevol. Hij maakt hoogst waarschijnlijk dat Pauwel Cornelis de bouwheer was en dat deze Pauwel Cornelis, hopman van de schutters, lid was van het stadsbestuur en dat hij in 1570 wegens Protestantse sympathieën uit de stad werd verbannen.

Uit een louter kunsthistorisch standpunt valt op te merken dat het hier gaat om een van de vroegste woonhuisgevels waarin het voorbeeld van Cesariano geheel wordt verdrongen door dat van Serlio. Maar wat meer is, dit eng architectuurhistorische feit valt te verbinden met de iconographische uitleg.

Wegens de vrijheden die er bij de herbouw zijn genomen (voornamelijk de wijzigingen van de top en de opstelling in een Noordwand zodat de plasticiteit niet meer door schaduwwerking spreekt) mogen we blij zijn met de prachtige photo van J.G. Kramer van de oude toestand voor 1893, waarvan hier tevens een detail wordt gegeven (afb.1-2). Het gaat in de eerste plaats om de juiste interpretatie van het opschrift, dat niet, zoals Schmidt wil, onder cement schuil gaat, maar onder de schaduw van de lijst erboven. Sinds de verbouw luidt het opschrift *Caesar magnus Carolus quintus*, wat geheel en al een 20ste-eeuwse inventie is. Onder Karel's portretkop boven de Kamper schouw van 1543 staat bijvoorbeeld *Carolus ... Romanorum Imperator, semper augustus*, wat we kunnen vertalen met Karel, de altijd verhevene, Rooms Keizer. Daarbij moeten we in het oog houden dat Augustus de eerste Keizer ('Caesar') was die het adjectief 'augustus' voerde. Hij voerde dat zo schitterend dat 'Augustus' zijn eigennaam werd, dat de Vredestempel tijdens zijn bestuur werd gesloten (als teken van Vrede in het ganse rijk) en dat 'Augustus-teisch' een adjectief werd om een Gouden Tijdperk aan te geven.

Interpunctie in oude opschriften is geheel willekeurig (de beeldhouwers kenden geen Latijn), voor de inscriptie die N.W.Lit geeft, lijkt me de volgende lezing waarschijnlijk: *Caesar, magnus Romanorum Imperator, semper augustus*. 'Magnus' als adjectief bij Caesar in deze inscriptie zou inderdaad, zoals Schmidt opmerkt, merkwaardig zijn. Natuurlijk, het hoort bij 'Imperator' en de vertaling is: Caesar, de grote Keizer der Romeinen, de altijd verhevene. Natuurlijk is er iets dubbelzinnigs omdat 'Romanorum Imperator' ook wel met 'Rooms Keizer' kan worden vertaald, maar Karel wordt niet genoemd en dat sluit uit dat het opschrift voor hem bedoeld is.

Vleierij was er genoeg in de 16de eeuw, en bij Philips' blijde intocht in Antwerpen in 1549, zijn epitheta als 'caesar', 'augustus' en zelfs 'divus', *goddelijk*, voor Karel de Vijfde, niet van de lucht, maar altijd met zijn naam, Carolus, erbij. Dan blijven er wellicht twee antieke heren over voor wie het opschrift bedoeld kan zijn, namelijk Julius Caesar en, waarschijnlijk, Octavianus, die sinds zijn adoptie door Caesar 'Gaius Julius Caesar Oc-

Afb.1. Het Huis Cardinaal te Groningen, photo Kramer, 1893

tavianus' werd genoemd en sinds 27 voor Christus getooid was met de titel 'Augustus'.

De reden dat Schmidt deze in het oog lopende feiten niet ziet, is hoogst waarschijnlijk dat hij zich heeft blindgestaard op de magische middeleeuwse reeks van de Negen Besten. Deze reeks (die inderdaad ruimschoots van de magie van het getal gebruik maakt) bestaat uit een dubbele voorafschaduw: drie Joodse helden worden eerst genoemd. Josua, David en Judas Macca-baeus, dan drie antieke, Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar, en tenslotte drie Christelijke, Karel de Grote, Koning Arthur en Godfried van Bouillon. Ik noem ze allen, omdat het aardige van de reeks natuurlijk juist is dat het er *negen* zijn, en ook om aan te geven dat ze zo verschillend zijn dat het, op zijn zachtst gezegd, niet voor de hand ligt ze door multiplicatie met drie te verkrijgen. Of bondiger: 'een verkorte versie van de Negen Besten' lijkt me Groningse arithmetiek, rekenkunde waarmee men evengoed uit het enkele portret van David door vermenigvuldiging met negen de reeks te voorschijn kan toveren. En ik ben bang dat Schmidt zo geobsedeerd was door de magie van het getal drie dat hij daarom Augustus heeft willen uitsluiten, aangezien hij dan met *vier min één maal drie* had moeten vermenigvuldigen! En dat hij daarom voor een standbeeld van Karel de Vijfde kiest, die als recent landsheer inderdaad zonder meer uit de reeks valt.

Indien we afzien van het topstandbeeld worden in de gevel David, Alexander en Karel de Grote voorgesteld en, aangezien het in de 16de eeuw inderdaad niet ongebruikelijk is dat men met een enkel beeld naar meer probeert te verwijzen, is het niet ondenkbaar dat door deze drie (juist uit elk tijdperk één) naar de bekende negen wordt verwezen. Maar juist indien het topstand-

Afb.2. Het Augusteïsche thema in de geveltop.
Detail van afbeelding 1

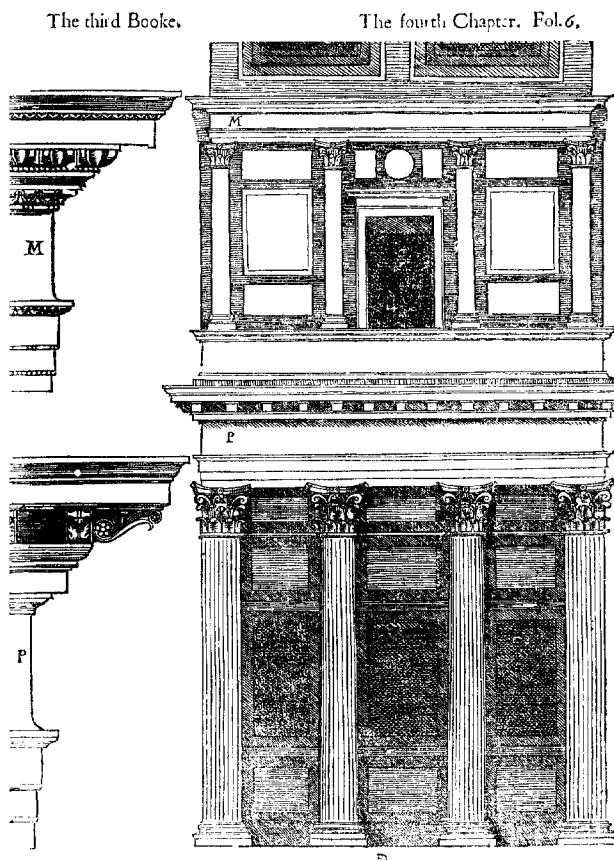
beeld als antieke vorst moeilijker van de andere drie te scheiden is dan Karel V, krijgen we van die moeilijkheden van twee maal vier is negen waarmee aan het eind van de eeuw Shakespeare in *Love's Labour's Lost* al zo de spot heeft gedreven. Daar worden ook uitersten genoemd (b.v. V, ii, 485: 'What, are there but three? – No, sir; but it is vara fine, for every one pursues (represents) three' en eenmaal zelfs, om een geliefde te prijzen ongeveer het omgekeerde, IV, iii, 232: 'Where several Worthies make one Dignity') die aannemelijk maken dat men in de Rederijkersmilieus vaak te werk ging als de koe die een haas vangt – maar interpretatie van een opzet die gewaagde associaties verwacht, zal altijd bij vermoedens moeten blijven.

Het eerste 'ordenboek' waarnaar in de Lage Landen werd gewerkt was Cesariano's Vitruviusvertaling van 1521. Wat men hieruit kon halen was het gebruik van (eventueel van geornamenteerde panelen voorziene) pilasters als een soort vierkante zuilen en als, wat belangrijker is, een Orde op zichzelf. Cesariano noemt dit de Attische (of Atticurgische) Orde. Zij komt op de vijfde plaats in zijn reeks van Mannelijk Dorisch, Vrouwelijk Dorisch, Jonisch, Corinthisch, Attisch en Toscaans. Cesariano geeft voor de Attische Orde in zijn colommenprent twee varianten van capitelen; beide zijn als Corinthisch te omschrijven, hoewel de ene variant wegens de Jonische eierlijst beter Composiet kan worden genoemd. In de Vitruviusvertaling van Pieter Coecke van Aalst van 1539, *Die Inventie der Colommen*, staat Attisch als laatste, na Toscaans, maar wel als vijfde omdat hier maar één Dorisch is. De 'orde der Orders' in Coecke's eerste werk over de klassieke architectuur is dus Dorica, Jonica, Corinthia, Tuscana en Attica,² zonder dat hij voor het Attisch een bepaald capiteel noemt.

De Attische Orde had kortstondig furore gemaakt in de Nederlanden. Ik wil slechts wijzen op het fameuze huis Mient 31 te Alkmaar (ca.1546), waar alle drie de orden van gepanelleerde pilasters varianten van Corinthisch lijken, en het niet minder fameuze Oude Weeshuis aan de Kalverstraat te Amsterdam (1568), waar door de 18de-eeuwse tekening eveneens het gebruik van *Atticas* wordt gesuggereerd.³

Deze korte excursie geeft aan hoe de eerste 'klassieke' rechtvaardiging van de pilasters werd gevonden. In hetzelfde jaar dat Coecke van Aalst Vitruvius vertaalde (1539) gaf hij ook al zijn vertaling van Serlio's *Vierde Boek* over de architectuur uit (Italiaans in 1537). Hierin worden de pilasters niet langer als een af-

zonderlijke Orde beschouwd. Ook vindt men er niet de uitbundige decoratie van het onderste gedeelte van de colom zoals het Huis Cardinaal nog vertoont. Zulke versieringen waren gebruikelijk op de vroegste ornamentprenten die de Nederlanden hebben bereikt, en men vindt ze in overvloed op de schilderijen van de eerste decennien van de vijftiende eeuw. Eén van de beroemdste is Gossaart's paneel *Lucas de Heilige Maagd met Kind tekenend* (omstreeks 1520), dat in Amsterdam te zien is geweest op de tentoonstelling in 1986.⁴ Maar dit lijkt de laatste schakel met het 'voor-Serlianeske tijdperk'. (En natuurlijk vooruitlopend op Vredeman de Vries en Wendel Ditterlin). Nu we mogen veronderstellen dat het topstandbeeld Augustus voorstelde, ligt het voor de hand om ook in Serlio naar een waardig voorbeeld voor de pilasters te zoeken. 'Waardig' wil dan zeggen in overeenstemming met het decorum. Coecke gaf al in 1546 zijn vertaling uit van Serlio's *Derde Boek* (Italiaans in 1540). Dat boek heeft als ondertitel *le antichità di Roma*, Rome's Oudheden, en het behandelt als allereerste het Pantheon met een vijftiental houtsneden van plattegrond, doorsneden, aanzichten en details. Het deelaanzicht van een van de zes grote nissen ('capelle' schrijft Serlio) is hier van belang (afb.3), aangezien het 't thema geeft van colommen tussen pilasters van de Corinthische Orde, hetzelfde thema als in Groningen wordt toegepast. Serlio vermeldt nadrukkelijk dat het hier om 'ronde' en 'vierkante colommen' gaat en roept de plattegrond in herinnering voor het geval een

Afb.3. Vooraanzicht van een nis van het Pantheon volgens Serlio, boek III

onnozele hals die na een zevental gravures met doorsneden en details inmiddels vergeten heeft.⁵ Serlio vermeldt bovendien dat Agrippa het Pantheon stichtte om aan een posthume wens van Augustus te voldoen, Augustus, de Keizer aan wie immers door de Cumaeische Sibylle de geboorte van Christus was voorgezegd, Augustus, de verheven Keizer in wiens rijk vrede heerste en wiens regering, welhaast een Gouden Tijdperk, voorbeeldig kan worden genoemd voor alle vorsten na hem. In het bijzonder b.v. voor Karel V, wiens trekken men kan herkennen in die van Karel de Grote. (Let wel, hij was gestorven in 1558, het is één van die vele half bedekte aansporingen aan Philips II om net zo rechtvaardig te regeren als zijn vader, waarin het midden van de eeuw zo rijk was!). Kortom, het thema van zuilen tussen 'vierkante colommen' in de top van de Cardinaal kan men 'augusteïsch' noemen, met het 'augustus' in het opschrift versterkt het 't vermoeden dat het topstandbeeld Augustus voorstelde – allicht als vorst exemplarisch voor de regerende vorst Philips II!

Ook kan men een traditionele interpretatie geven van de orde der ordes, gekleurd door Vitruvius-Serlio. Het mannelijke Dorisch past bij de Oud-Testamentische deugden, en we kunnen tevens aan een solide fundament denken. De Jonische orde, geschikt voor tempels van Apollo, past zeker bij Alexander, en – last but not least – het Corinthisch met zijn Salomonische en Keizerlijke connotaties was tenslotte al toegepast voor Karel de Grote in de Paltskapel te Aken. Met David de Oudtestamentische deugden onderstrepend, met Alexander die van de gevierde legeraanvoerder (*hopman* naar Groningse begrippen), met Karel de Grote die van de ideale Christelijke Heerser en tenslotte met Augustus als symbool van een Gouden Eeuw (daarop wijzen ook de blote meiden op de gevel die fruitkransen schijnen vast te houden), had Pauwel Cornelis een ware Vorstenspiegel geschapen.

Het jaartal, Alexander en Karel de Grote's namen, Augustus' onderschrift, het is alles in het Latijn. Maar bij David staat op eens een Nederlands opschrift! Ik proef hierin iets van de gemoedsstemming die spreekt uit het 'Als David moeste vluchten / voor Saül den Tyran, zoo heb ick moeten zuchten / met menig Edelman', die treffende regel uit het Wilhelmus. De voorbeeldige Bijbelse koning, gecombineerd met het gebruik van de landstaal, wijzen op een gewenste zuivering van alle Roomse aanslibbels van de pure Bijbelse boodschap. In aanmerking nemend wat Schmidt over Pauwel Cornelis heeft gevonden, gaat het hier hoogstwaarschijnlijk om een hervormde Vorstenspiegel!⁶

W. Kuyper

Noten

- 1 Dit artikel is een iets gewijzigde versie van de passage over het huis in mijn boek over de 16de-eeuwse architectuur dat in het najaar moet verschijnen. Voor de opvatting (die bij Schmidt zijdelings ter sprake komt) dat de uiteindelijke gevel van het Leidse Stadhuis door Lieven de Key zou zijn ontworpen verwijs ik naar dat boek.
- 2 In zijn woorden en spelling, *Die Inventie der Colommen*, C6verso.
- 3 'Atticas', de Spaanse naam, om eraan te refereren dat een derde voor-Serlianesk voorbeeldenboek, dat van Diego da Sagredo, *Medidas del Romano*, Toledo, 1526, eveneens de Attische orde kent als een soort gecanneleerde of van panelen voorziene pilasters. Sagredo heeft de orde Doricas, Jonicas, Tuscanicas, Corinthicas en Atticas. In de Franse vertaling van 1608, die blijkens een exem-

plaar in de Leidse universiteitsbibliotheek al vroeg in Nederland aanwezig was, is de orde anders, namelijk: 'Dorique, Ionique, Corinthie, Tuscan, Attique, qui fut faicte carrée'. Plinius, van wie de benaming afkomstig is (*Natuurlijke Historie*, boek 36) geeft Dorisch, Jonisch, Toscaans, Corinthisch en Attisch, zodat we zien dat Sagredo's originele orde de 'canonieke' is.

- 4 Afgebeeld, ook in kleur, in de catalogus *Kunst voor de Beeldenstorm*.
- 5 *Libro terzo*, ed. 1619, p. 54recto: 'La figura rappresenta... una delle sei capelle, delle quali ce no sono due di mezo cerchio, & quattro di forma quadrilunga: ma tutte sei nella sua faccia sono conformi: & ciascuna di queste capelle hanno due colonne tonde, & gli angoli d'esse capelle hanno le sue colonne quadre, come si può vedere nella pianta passata'.
- 6 De interpretatie gaat er van uit dat de hele iconographie van het huis voor 1559 is bedacht en uitgevoerd. Het Wilhelmus b.v. dateert van later, en indien Pauwel Cornelis wijzigingen heeft laten uitvoeren na zijn terugkomst uit ballingschap komt een gedeelte van de interpretatie op losse schroeven te staan. Men denke slechts aan het angstaanjagende voorbeeld van 'Margaretha van Oostenrijk's gevel te Mechelen' die misschien pas na haar dood is gebouwd en zeker is gewijzigd, en die bij de 19de-eeuwse opknappbeurt drastisch is veranderd. Voor het gebruik van Corinthische zuilen in de Paltskapel zie John Onians, *Bearers of Meaning*, Princeton, 1988, p. 76-8 en 85 (ook hier moeten we het voorbehoud maken dat er van de oorspronkelijk uit Rome en Ravenna aangevoerde zuilen weinig over is).

SIGNALEMENTEN

Joke van der Aar, Siebe Rolle, Zegepralend Kennemerland: buitenverblijven langs de binnenduinrand. (Catalogus bij de tentoonstelling Velzen-Zuid, Museum Beeckestein) Velzen 1993

W. Aerts e.a., De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Antwerpen 1993
ISBN/ISSN: 90-6153-285-X

Dirk Baalman e.a., Architectuur in Nederland, Utrecht 1993
ISBN/ISSN 90-65-326-6

M.F.Th. Bax, H.M.G.J. Trum red., Bouwstenen. Concepten van de bouwkunde. (Faculteit Bouwkunde T.U. Eindhoven) Eindhoven 1992

Mirjam Beerman red. e.a., Beeldengids Nederland, Rotterdam 1994
ISBN/ISSN: 90-6450-189-0

J.F.C.M. Bijnen, De standerdmolen van Oerle. Archeologische verkenningen en historische bijzonderheden (Stichting Historisch Erfgoed Veldhoven) Veldhoven 1993
ISBN/ISSN: 90-800104-6-4

Kees Booij, Willem van Ham, Grafmonumenten in de Grote of Sint-Gertrudiskerk te Bergen op Zoom (Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom) Bergen op Zoom 1993
ISBN/ISSN: 90-7347-20-2

Koos Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945* (proefschrift V.U. Amsterdam) Rotterdam 1993
ISBN/ISSN: 90-72469-53-4

Wouter C. den Breems, *Kerkgebouwen in Vlaardingen, Vlaardingen* 1993
ISBN/ISSN: 90-70814-64-1

Willem Bruls, Dorothee van Hoof, *Langs kastelen, burchten en donjons: routes in Nederland en België*, Utrecht 1993
ISBN/ISSN: 90-215-1905-4

K. Buitendijk, *Monumenten beter bekeken* (Ministerie van W.V.C.) Den Haag, 1993

Paul Burm red., Jan Hessels e.a., *Het Huis te Dongen. Geschiedenis en vondsten van het heerlijk huis*. (Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen) Dongen 1993

Jean Castex, *De architectuur van renaissance, barok en classicisme. Een overzicht 1420-1720*, (vertaling Parijs 1990) Nijmegen 1993

Sjoerd Cusveller, W. Frijhoff e.a., *Stad en haar identiteit*, Hoogezand 1994
ISBN: 90-5536-005-8

Wim Denslagen, *Architectural restoration in Western Europe: controversy and continuity*, (vertaling proefschrift 1987) Amsterdam 1994
ISBN 90-71570-22-3

Patrick Devos, *De Sint-Eligiuskerk te Eine. Een romaanse kollegiale en haar crypte*, Gent 1993
ISBN/ISSN 90-74311-07-5

J.H.J. Geurts, *Ons stad in sulken gedranghe. Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550* (Proefschrift K.U. Nijmegen) Nijmegen 1993
ISBN/ISSN 90-9006141-X

Jan Haverkate e.a., *Twickel bewoond en bewaard*, Zwolle 1993
ISBN/ISSN: 90-6630-426-X

Hilda Heynen red., *Wonen tussen gemeenplaats en poëzie. Opstellen over stad en architectuur*, Rotterdam 1993
ISBN/ISSN: 90-6450-202-1

Dick van der Horst, Martin Pruijs, *In en om de Lastage: historisch knooppunt van ambacht, handel en scheepvaart* (Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg) Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-6274-067-7

Jaap ten Hove, *Het stadhuis van Hasselt* (Stichting IJsselakademie) Kampen 1993
ISBN/ISSN: 90-6697-064-2

Eric Jacobs, *Stadsarcheologie, hoezo? Ontwikkeling en toekomst van de stadsarcheologie* (Archeologisch Informatiecentrum) Leiden 1993

G.B. Janssen, *Baksteenfabricage in Noord-Brabant in de negentiende en twintigste eeuw* (Stichting Zuidelijk Historisch Contact) 1992
ISBN/ISSN: 90-70641-42-9

E. van der Kleij, *Architectuur en stedenbouw in Noord-Holland 1850-1940*, Zwolle, Zeist 1993
ISBN/ISSN 90-6630-364-6

Peter van der Krogt e.a., *Bibliografie van de geschiedenis van de kartografie van de Nederlanden*, Utrecht 1993
ISBN/ISSN 90-6194-158-X

J.J. Lenting e.a., *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850* (Stichting Vesting Bourtange) Sellingeren 1993
ISBN/ISSN: 90-9006225-4

Wim Meulenkamp, Henk Bol, *Follies en tuinsieraden* (Stichtse Monumentenreeks 3) Utrecht 1994
ISBN: 90-5345-0408

Monumenten goed gefundeerd. Strategisch plan monumentenzorg (Min. van W.V.C.) Den Haag 1994

Suzanne Mulder, Jeroen Schilt, *Jonge architecten in de wederopbouw 1940-1960*, Bussum 1993
ISBN/ISSN: 90-6868-079-X

A. Nelemans, A. van Lelieveld, *De Augustijnenkerk van Dordrecht* (Kerkvoogdij Hervormde gemeente van Dordrecht) Dordrecht 1993
ISBN/ISSN: 90-9006419-2

A.A.J.J. van Pinxteren e.a., *Pronkstukken. Venlo 650 jaar stad* (Catalogus Goltziusmuseum) Venlo 1993
ISBN/ISSN: 90-73363-0603

Annelies Postma, *Leiden gebeiteld. Gevelstenen binnen de singels* (Gemeente Leiden, Dienst Bouwen en Wonen) Leiden 1993
ISBN/ISSN: 90-801395-2-1

B. Rademaker-Helfferich, *100 huizen in Deventer en hun historie. 25 jaar monumentenzorg door de NV Bergkwartier, Maatschappij tot Stadsherstel 1969-1993*, Nieuwegein 1993
ISBN/ISSN: 90-72047-21-4

A.M. Raukema e.a., *Brabant bouwt in baksteen. Na-oorlogse architectuur in Noord-Brabant 1945-1970* (Het Noordbrabants Genootschap) 's-Hertogenbosch 1993
ISBN/ISSN: 90-70814-64-1

G. Renting, *Verdronken land, herwonnen land. Historische geografie van het Eiland van Dordrecht, Alphen aan den Rijn* 1993
ISBN/ISSN: 90-6469-675-6

Schoonhoven. Kadastrale Atlas Zuid-Holland, Schoonhoven, Utrecht 1994
ISBN 90-5345-042-4-21

G. Smienk red., A. Geuze e.a., *Nederlandse landschapsarchitectuur: tussen traditie en experiment*. Amsterdam 1993
ISBN/ISSN 90-6868-058-7

MONUMENTENZORG

Vereniging Open Monumenten-i.o.

De cultuurhistorie roert zich. Als cultuur-tegenhanger van de Vereniging voor behoud van Natuurmonumenten (90 jaar oud, 750.000 leden) heeft een initiatiefgroep onder leiding van oud-directeur van de RDMZ U.F. Hylkema een stichting opgericht die moet komen tot een Vereniging Open Monumenten. Naam van de vereniging en haalbaarheid van het initiatief zijn 'in de markt' getest door adviesbureau KPMG Klynveld Management Consultants. Doelstelling van de stichting, en straks van de vereniging, is het grote potentieel van mensen die 'passief' geïnteresseerd zijn in cultuurhistorie een concreet produkt aan te bieden: informatie en participatie. Uit het KPMG-marktonderzoek blijkt dat de doelgroep groot is, potentieel 350.000 leden in vijf jaar, en dat die aan van alles grote behoefte heeft. Zo moet er een groot publiekstijdschrift over cultuurmonumenten komen, bedreigde monumenten moeten worden aangekocht, opengesteld en geëxploiteerd, er moet een keten van cultuurhistorische erfgoedwinkels met hebbedoedingetjes (*Heritage shops*) komen, een soort reisservice-organisatie, informatie en educatie voor met name de jeugd, en zo meer. Voor de goede verstaander: de Vereniging Open Monumenten, die in augustus zal worden opgericht, zal zich *niet* beperken tot de traditionele gebouwde monumenten, maar heeft een nadrukkelijk grote bandbreedte: van het historisch landschap via de archeologie en gebouwde monumenten tot en met het industrieel erfgoed. Zolang het maar om de historische beleving van de omgeving gaat, voor een veel breder publiek dan traditioneel bediend wordt, en onder het motto 'saving the past for the future'. Het hoogtepunt van de ledenwervingsactie zal op de komende Open Monumentendag (10 september) vallen.

Inlichtingen Vereniging Open Monumenten: Prinsenhofsteeg 10, 1012 EE Amsterdam, 020-420 55 57 (Dixie Scholt).

Cultuurhistorisch toerisme in Gouda

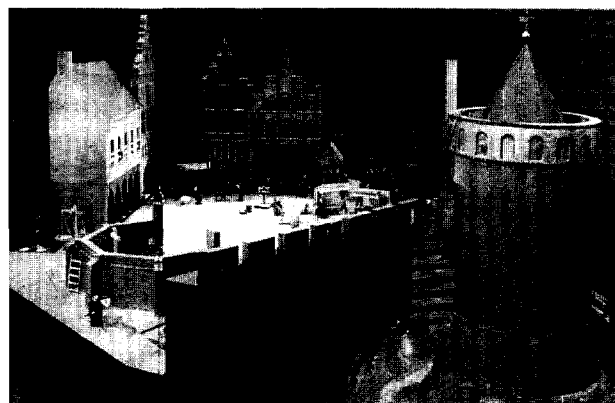
De binnenstad van Gouda, een van dé monumenten uit de Gouden Eeuw, zal als het aan de archeologische vereniging Gouda ligt, een belangrijke toeristische 'propositie' rijker worden. In en rond het 17de-eeuwse front van de stad waar de Gouwe in de Hollandse IJssel stroomt, maar dat nu achteraf ten zuidoosten van het centrum ligt en een beetje verwaarloosd is, wordt gewerkt aan een economisch revitaliseringsplan waar de archeologische vereniging een historische uitbreiding aan wil geven. Het plan, 'Van Mallegat tot Hanepraai', voorziet in het uitvoeren van archeologisch bodemonderzoek op een groot aantal plaatsen rond het oude havenfront, en in de bouwkundige reconstructie, consolidatie en ontsluiting voor toerisme van vijftien monumenten. Die laatste bestaan vooral uit de torens, muren en poorten die de stad aan de IJsselszijde in de 17de eeuw omsloten, inclusief het kasteel. Ter weerszijden daarvan lagen een sluis, het Mallegat, en een passeerderstol, de Hanepraai. De monumenten zullen door middel van toeristisch-educatieve middelen als tekstborden en wegwijzers met de geschiedenis van de stad in een samenhangend verband worden gebracht. Nadat de Goudse gemeenteraad begin dit jaar het plan van aanpak vaststelde is reeds een begin gemaakt met de gefaseerde uitvoering.

'Van Mallegat tot Hanepraai: plan van aanpak voor het oude IJsselfront', Archeologische Vereniging Gouda, Achter de kerk 11, 2801 JX Gouda.

Rattentoren toont Middeleeuws Roermond

De 14de-eeuwse Rattentoren in Roermond, de enige toren die nog over is van de 20 torens en 7 poorten die de stadsomwalling van de middeleeuwse vestingstad rijk was, herbergt deze zomer een kleine expositie die de werkgroep archeologie van de Stichting Rura in samenwerking met het Gemeentemuseum in de stad inrichtte. De expositie maakt deel uit van het historisch-educatief project 'Rondom Roermonds Rattentoren', waarmee de Stichting Poppentheater 'De Klaproos' die in de Rattentoren is gehuisvest een bijzondere combinatie van expositie, poppentheater en monumentenontsluiting presenteert. De expositie is ingericht in de nissen van de toren en biedt zicht op het leven in het middeleeuwse Roermondse. Aandacht krijgen onderwerpen als de vijandelijke aanvallen op en verdediging van de stad, de rechtspraak, het stadswapen, het gilde-, handels-, en geldwezen, weg- en watertransport en voeding. Er zijn gebruiksvoorwerpen te zien, zoals kannen en kruiken, speelgoed en een stuk van een tegelvloer, en er is een grote maquette van de middeleeuwse vestingstad (afb. 1). Die laatste toont de Rattentoren met een deel van de stadsmuur, de Brugpoort met Roerkade en Roerbrug, de markt met het raadhuis, gildehuizen, laken- en vleeshal, en de waag. Voor scholen in de buurt gaat een bezoek aan de toren gepaard met een heus poppentheater midden in de maquette dat het leven in de middeleeuwen aanschouwelijk maakt. Er is ook nog een leuke geïllustreerde lesbrief en een wandelroute voor kinderen langs de nog zichtbare restanten van middeleeuws Roermond, compleet met speurtocht. Op de zolderverdieping wordt binnenkort een expositie ingericht waarin het oude procedé van de vervaardiging van laken uit wol wordt getoond, compleet met machinerie en planten die als kleurstof werden gebruikt.

De Rattentoren Roermond, zomeropening t/m 16 oktober, Swalmerstraat 69 a, Roermond, 04750-3 45 64; zo 14-16 uur. Lesbrief 'Roermond in de middeleeuwen' en 'Wandeling door middeleeuws Roermond' op aanvraag bij de stichting: 04750-3 45 64.

Afb. 1. Maquette van de middeleeuwse vestingstad Roermond in de Rattentoren aldaar (foto H. Retera van maquette door Th. v.d. Linden).

ARCHEOLOGIE

Opgravingen in park Valkenberg

Tot eind augustus zal de Gemeente Breda een noodopgraving uitvoeren in het park Valkenberg. Aanleiding is de herinrichting van het park na de bouwvakantie, waarbij het bodemarchief zwaar beschadigd zou worden. In het onderzoeksgebied liggen de resten van het oudste begijnhof van Breda, de middeleeuwse residentie 'Valkenberg', de middeleeuwse stadsmuur en de bijgebouwen van het huidige kasteel. Het archeologisch onderzoek in het park is een zeer groot project waaraan vrijwilligers kunnen deelnemen, mits zij 16 jaar of ouder zijn en minstens tien dagen beschikbaar zijn. Er wordt een wekelijks rondleiding langs de putten van de opgraving gegeven. Het publiek zal door middel van informatieborden in het 'Valkenberg' op de hoogte gehouden worden van de resultaten en voortgang van de opgraving.

Opgraving in het park Valkenberg, tot eind augustus. Rondleidingen elke vrijdag van 14 tot 15 uur, informatie bij stadsarcheoloog G. Van de Eynden, tel. 076-29 36 62. Informatie deelname aan de opgraving: dhr. J. Donkers, archeologisch depot, werkdagen 9-12 uur, tel 076- 22 77 03.

Archeologische afdeling Abdij van Middelburg

De pas twee jaar oude historische expositie over de middeleeuwse Abdij van Middelburg, het 'Historama', is onlangs uitgebreid met een archeologische presentatie over de Karolingische burcht, de voorganger van dit complex. De afdeling is ondergebracht in de 13-de eeuwse cripte, het oudste deel van de Abdij. Het huidige Abdijcomplex beslaat ongeveer een kwart van de Karolingische ringwalburcht die ooit op de plaats van de abdij lag en de oorsprong van de stad Middelburg vormt. De ontstaan-geschiedenis van de burcht is te volgen vanaf de 9de eeuw, toen men op meerdere plaatsen op Walcheren aarden wallen opwierp om zich tegen de Noormannen te verdedigen die Zeeland bedreigden. Dergelijke wallen met ringgracht zijn bekend van het Zeelandse Domburg en Oost-Souburg, en zo ontstond ook die van 'Middel-burcht'. De burcht van Middelburg, een terrein van ruim 200 m in doorsnede, gelegen op een verhoging langs de rivier de Arne, werd later door herders, boeren en handelaren betrokken. Uit deze periode zijn resten en sporen van huizen van plaggen, leem en vlechtwerk en een houten waterleiding aangetroffen. Omstreeks 1150 verschenen op deze plaats de eerste stenen gebouwen van de Abdij van Middelburg waarin de Norbertijnen intrek namen. De contouren van de burcht zijn nog duidelijk te herkennen in de ronde structuur van de huidige stadplattegrond.

De nieuwe expositie documenteert de geschiedenis van duizend jaar burchtgebruik aan de hand van de resultaten van opgravingen op het Abdijplein. Er zijn vondsten te zien en een maquette van de burcht zoals die er rond 950 bijlag. De voorwerpen, waaronder schoenen, textiel, aardewerk, bouwmaterialen en pelgrimsinsignes, illustreren de bewoning-geschiedenis. Ook komen de bouwhistorie van de abdij en de pelgrimstochten naar het oord aan bod. Vanuit heel Zeeland werden vele pelgrimages naar de abdij ondernomen, wat blijkt uit het grote aantal pelgrimsinsignes. Een bijzondere vondst bestaat uit twee schoenen en een aantal resten textiel. Deze kledingresten en schoenen, in de jaren

zestig op het terrein van de abdij opgegraven, zijn de oudste uit Nederland bekend.

Historama Abdij Middelburg, Abdij 9, Middelburg, 01180-16448; geopend 1 maart tot 1 november, dagelijks 10-18 uur.

Stadsarcheologen Leiden en Deventer?

Leiden en Deventer lijken archeologisch uit last. Beide cultuurhistorisch uiterst belangwekkende steden hebben zich, na gefrustreerde pogingen tot de instelling van een eigen gemeentelijke archeologische dienst (Leiden) dan wel het laten waarnemen van diens taken door onder meer amateurverenigingen (Deventer), bekeerd tot wat elders al lange tijd gemeengoed is.

Na een jarenlange vacature voor een stadsarcheoloog besloot de nieuwe Leidse wethouder Welzijn en Cultuur, waar archeologie nu onder valt, een medewerker 'Archeologie en beleid' aan te trekken die zich expliciet moet wijden aan onderzoek naar een levensvatbare formule voor de invulling van een gemeentelijk archeologisch beleid. In maart werd de Leidse historicus-archeoloog M.T.R.M. Dolmans (1962), tevens secretaris van de Stichting Gemina Project, voor een jaar voorgedragen voor deze functie. Eerdere uitlatingen van de Leidse burgemeester dat het hier een heuse stadsarcheoloog zou betreffen, zijn hiermee gelooschenstraft. Het besluit van B en W tot de nu ingestelde beleidsvoorbereidende ambtenaar kwam direct na ophef in de plaatselijke en landelijke pers over het tekortschietende cultuurhistorische beleid in Leiden, wat ook door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd onderschreven, die Leiden tot cultureel rampgebied uitriep (zie *AIC-Nieuwsbrief* nr. 28). De gemeente ontkent elk oorzakelijk verband.

In Deventer bestaat een soortgelijke situatie. Daar werd, net als in Leiden, de archeologische zorg lange tijd door een hoge ambtenaar met enige archeologische ervaring waargenomen, in dit geval in nauwe samenwerking met een vereniging archeologische amateurs. Nu de betrokken ambtenaar met pensioen gaat is er ruimte voor de aanstelling van een stadsarcheoloog, wat nog dit jaar zal gebeuren, aldus de verantwoordelijke wethouder op een studiedag over archeologie in Oost-Nederland die op 19 maart in Deventer werd gehouden.

Karolingische Burg Oost-Souburg

Nederland is binnenkort een archeologisch monument rijker: de Karolingische Burg in Oost-Souburg. De gemeente Vlissingen gaf onlangs het startsein voor reconstructie van het terrein in het hart van Oost-Souburg, die naar verwachting op aanstaande Open Monumentendag, op 9 september, officieel in gebruik zal worden genomen. Het idee voor de reconstructie is afkomstig uit particulier initiatief, gevoed door de inspanningen van de vereniging 'Vrienden van de Karolingische Burg', en werd in nauw overleg met de provincie Zeeland en Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek uitgevoerd. Met de burcht krijgt Zeeland, voor de bijna 500.000 gulden die het project kost, wel even een primeur voor Nederland, want verdedigingswerken uit de Karolingische periode zijn verder alleen in Denemarken te zien. In Zeeland zijn sporen van in totaal vijf ringwalburchten teruggevonden. De opzet van de Oost-Souburgse reconstructie is eenvoudig en vooral historische verantwoord. Dat betekent dat in eerste instantie alleen de vorm van de burcht zal worden gereconstrueerd, in een latere fase wil men ook de houten huizen op

het terrein herbouwen. De Karolingische burcht van Oost-Souburg stamt uit de 9de eeuw, een periode waarin de nederzettingen langs de kust regelmatig door plunderende Noormannen werden overvallen. In Zeeland en Vlaanderen werden toen ringwalburchten aangelegd waarop men bij dreiging z'n toevlucht kon nemen. Een ringwalburcht bestaat uit een aarden wal met gracht. In de cirkelvormige structuur van het terrein in het centrum van Oost-Souburg zijn de contouren van de burcht altijd duidelijk herkenbaar gebleven. Het gebied bleef onbebouwd en deed de laatste jaren vooral dienst als volkstuin. Voor de reconstructie van het complex wordt een aarden wal opgeworpen tot op de hoogte van de oorspronkelijke Burgwal. In de wal komt een houten toegangspoort met een bruggetje waar ooit een van de vier toegangspoorten was, de andere drie lokaties van de toegangspoorten worden gemarkeerd met houten balken. Op de wal en het Burgterrein worden wandelpaden aangelegd. Het terrein binnen de wal wordt verdeeld in vier segmenten, net zoals dat in de Karolingische periode het geval was. Drie van de vier segmenten worden geëgaliseerd en met gras ingezaaid, het vierde deel blijft beschikbaar voor archeologisch onderzoek. Op de buitenzijde van de wal worden schapen uitgezet. Verder zal er een drinkvijver voor de schapen komen in de vorm van de slotgracht. Over burchten in Zeeland verscheen eind vorig jaar een leuk populair-wetenschappelijk boekje: 'Karolingische burchten in Zeeland'. Een wetenschappelijke uitgave over burchten in Zeeland van de hand van provinciaal-archeoloog R. van Heeringen komt in september uit (De Koperen Tuin, Goes). Vondsten van de opgravingen op de burcht zijn te zien in het Stedelijk Museum in Vlissingen en het Zeeuws Museum in Middelburg. *Reconstructie Karolingische Burg Oost-Souburg, inl.: gem. Vlissingen, 01184-8 70 00. M.P. de Bruin, R.M. van Heeringen, P.W. Sijnke, 'Karolingische burchten in Zeeland, geplaatst in de Zeeuwse geschiedenis', uitgave van Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, ISBN 90 71565 15 7, f 5.*

Kijk op keien

Na de tentoonstelling 'Kijk op keien' die vorig najaar in het Nationaal Hunebedden Informatie Centrum (NHI) te Borger werd gehouden, heeft H. Klomp maker, directeur van het NHI, nu een monografie over hetzelfde onderwerp gepubliceerd. Centraal staan niet de hunebedden zelf, maar hun receptiegeschiedenis. Hoe werd er in de loop der eeuwen tegen deze monumenten aangekeken? Welke zag men de bouw, hun functie en gebruik? Wie heeft men de bouw van deze reuzeconstructies al niet aangewreven? Het boekje biedt net als de tentoonstelling een historiografisch beeld van de theorie- en beeldvorming over hunebedden van 1660 tot nu. Essentieel is de combinatie van discours en beeld, dat laatste rijklijk voorhanden uit het archief van het NHI.

De nogal wisselende beelden van de hunebedden en hun contexten leiden tot een soms hilarische tocht langs reuzen (in de theorie van de 17de-eeuwse Coevordense dominee Johan Picardt) en Noormannen, Germanen en Kelten. Voordeel van boek boven tentoonstelling is dat vooral het beeldmateriaal zeer goed tot zijn recht komt, en de gebruiker voldoende informatie heeft om de achtergrond van de wisselende visies op het verleden te begrijpen. Klomp maker, als goed historicus, schuwt tenslotte enige relativisering ten aanzien van de eigen tijd niet. Een volgende generatie zal immers weer met nieuwe beelden en interpretaties over hunebedden komen.

Hein Klomp maker, 'Kijk op keien: hunebedden in beeld en theorie' (Cultuurhistorische Reeks 4), Edu'Actief/Meppel 1994, 56 blz., geïll., ISBN 905117 176 5, f 19,50.

Archeologie Noord-Nederland onderzocht

Het kan veel beter en efficiënter, en er hoeft niets meer tussen wal en schip te vallen. Dat is het resultaat van een onderzoek dat de drie gedeputeerden voor cultuur van de noordelijke provincies hebben laten uitvoeren naar de organisatie van de archeologie in Friesland, Groningen en Drenthe. De interprovinciale nota *Archeologie van Noord-Nederland Onderzocht* (ANNO) van de Projectgroep 'Archeologie in het Noorden' is ondertiteld 'Een advies voor vormen van samenwerking op het terrein van de archeologie in de drie noordelijke provincies' en werd in april voltooid. Bijzonder is dat alle betrokkenen het met het rapport eens zijn.

Uitgangspunt van het rapport is dat er in het Noorden nogal wat schort aan de archeologische monumentenzorg, de musea en de depots. Anders dan in de rest van Nederland is vanouds niet de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) de spelverdeler en feitelijke eindverantwoordelijke in met name de monumentenzorg, maar speelde het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen (BAI) de hoofdrol. De organisatie van de feitelijke verantwoordelijkheden en procedures verschillen per provincie dramatisch. Door tal van personele unies plegen bovendien nogal wat taken en verantwoordelijkheden door elkaar heen te lopen. Recente ontwikkelingen dreigen de situatie volledig onbeheersbaar te maken: de universiteit moet zich concentreren op haar kerntaken onderwijs en onderzoek, de provinciale musea in Leeuwarden, Groningen en Assen willen geen andere dan publiekstaken meer, en de ROB vormt zich om tot een centraal kennisinstituut met gedecentraliseerde zorgtaken. Daardoor dreigen lacunes in de totale archeologische zorg te vallen. 'Mijn collega komt zo bij u', ofwel: wie houdt zich nu waarmee bezig, is waarop aan te spreken en waar verantwoordelijk voor?

De nota ANNO stelt voor een overzichtelijke infrastructuur te creëren, met een eenduidige taakafbakening voor musea, universiteit, rijks-, gemeente en provinciale overheid, en particulier initiatief, en dat in een hoge mate van interprovinciale samenwerking. Concreet stellen de drie provincies een samenhangend pakket van maatregelen voor. Hoofdzaak is een eenduidige taakverdeling (PLAATJE), waarbij aparte provinciaal-archeologen voor elk provincie (nu personele unies bij BAI en Drents Museum) een spilfunctie hebben. Er moeten zowel een regionaal noordelijk als afzonderlijke provinciale archeologische platforms komen, onder verantwoordelijkheid van het provinciaal bestuur. Die moeten de coördinatie, afstemming en informatie-uitwisseling garanderen. Eindelijk centrale aanspreekpunten dus. Ook moet er een centraal noordelijk depot voor bodemvondsten komen, dat tevens zal dienen als publiek informatiecentrum, waarbij de drie musea werkdepots vormen. Essentieel lijkt evenwel dat men ook 'nee' moet kunnen zeggen. Werd voorheen al het archeologische veldwerk vrijwel automatisch aan het BAI gedelegeerd, voortaan zal het BAI ook moeten kijken of dat in zijn taakstelling past, en zo niet moeten toestaan dat de provinciaal-archeoloog, die de eindverantwoordelijkheid zal hebben, ook andere partijen betreft, zoals het particulier initiatief. Er zal dus ook een officieel vangnet voor kleiner onderzoek en monumentenzorg moeten komen.

De drie provincies hebben het advies overgenomen en werken nu aan een stappenplan, waarin ook de personele en financiële gevolgen worden aangegeven. Voorop staat evenwel dat de implementatie budgettair in beginsel neutraal moet verlopen.

Projectgroep Archeologie in het Noorden: nota 'Archeologie in Noord-Nederland onderzocht: een advies voor vormen van samenwerking op het terrein van de archeologie in de drie noordelijke provincies' (april 1994). Inlichtingen: D. Bloemhof (projectgroep), provincie Friesland, Ruimte en Milieu, Postbus 20120, 8900 HM Leeuwarden, 058-92 55 45.

Nationaal archeologisch themapark Archeon geopend

Na meer dan vijftien jaar voorbereiding en 86 mln investering van banken en bedrijven en een klein jaar proefdraaien met een educatief erf gaat op 1 april het archeologisch themapark Archeon in Alphen aan de Rijn open (afb. 2). Geïnspireerd door het succes van vaag vergelijkbare, min of meer 'levende' reconstructies van het verleden in Engeland (York), Denemarken (Lejre) en Zweden (Stockholm), denken de initiatiefnemers, onder leiding van de pas benoemde buitengewoon hoogleraar experimentele en educatieve archeologie Gerard IJzereef, aan een zeer breed Nederlands publiek een historisch product te kunnen bieden dat de manco's teniet doet die aan de reguliere consumptie van geschiedenis kleven. Het geïsoleerde voorwerp in een museumvitruine is vervangen door een replica die in een realistische context ook metterdaad wordt gebruikt. De alledaagsheid die maar zo weinig spreekt uit de schoolboekjes wordt in Alphen tot hoofdmotief verheven. Bij de bezoekers wordt onder de gordel gemikt, er hoeft geen gedachtensprong te worden gemaakt, het levende verleden staat in vlees en bloed, één-op-één voor je. Treurig voor degenen die vooral in hun eigen fantasie willen wonen, maar waarschijnlijk een gouden greep voor de veel grotere groep die voorgekookte waar prefereert.

Wat biedt Archeon? 600.000 m² reconstructie van vele buitenkanten van vele verledens, van de prehistorie via Romeinse tijd tot de middeleeuwen. Dorpen, steden, kazernes, straten, winkels, bedrijven, theaters, hotels, akkers, scheepswerven, markten, kloosters, bruggen en, zowaar, hele landschappen. Uit alle delen van Nederland, gebaseerd op reële voorbeelden, dat wil

zeggen metterdaad uit opgravingen bekend. In een multimediale spektakeltijdmachine in het hypermoderne entreegebouw – de veelgeplaagde Nederlandse inzending voor de wereldtentoonstelling in Sevilla – waar vanaf de Big Bang de evolutie van de aarde en de natuur worden getoond, wordt de bezoeker in de sfeer gebracht. Dan kan men kiezen uit loslopen, rondleidingen, en boot- en bustochten op het terrein zelf. Er zijn kijkroutes en doerroutes, een opgravingsterrein en een educatief erf. In vier tijden kan worden gelunched, niet alleen historisch maar ook, voor wie van de cultuurschock wil bekomen, eigentijds. Al het voor het publiek zichtbare personeel, behoudens de gidsen op de thematochten ('burgers en boeren' en 'huis en haard'), is omgetoverd tot 'archeotolk', in authentieke kleding. Voor individueel bezoek, scholen en langzame, snelle en supersnelle groepen. VIP's (*very interested persons*) en gewonen, en ook voor arrangementen, waarbij de Romeinse herberg-cum-badhuis hoog zal scoren.

Archeon, vanaf 1 april, De Oude Wereld 200, Alphen a/d Rijn, 01720-4 77 44; elke dag (apr-okt) 10-18 uur. Entree f 21 tot 42. Reserveringen en groepen: 01720-4 77 77.

Dendrochronologische service RING

Waar kun je in Nederland voor datering van houtmonsters terecht? Bij verschillende botanische, archeologische en bouwhistorische instituten, alsmede de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en sinds kort bij de Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, RING, ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Sinds jaar en dag wordt er incidenteel dendrochronologisch onderzoek verricht. In 1991 namen de laboratoria van de ROB en van het Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie in Amsterdam het initiatief tot oprichting van de Stichting RING, die nu een feit is. RING verricht tegen vaste tarieven dendrochronologische dateringen ten behoeve van archeologisch, landschapshistorisch en klimaatonderzoek. De stichting presenteert zich op 18 maart aan vakwereld en belangstellenden met een congresje waarop de toekomstige werkzaamheden van RING worden gepresenteerd. Ook wordt de stand van zaken op het gebied van de koolstof-14 methode en van de paleo-ecologische aspecten van houtgebruik besproken.

Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, ROB, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, 033-63 42 33 (H. Kars).

Archeologie in Amsterdam

Na een proefperiode waarin men zich slechts aan één Nederlandse universiteit, de Rijksuniversiteit Leiden, vanaf het eerste jaar exclusief kon laven aan de archeologie, gaan met ingang van het volgende academische jaar, 1994-1995, ook in Amsterdam dergelijke volledige opleidingen van start. Aan de Universiteit van Amsterdam heet de studierichting dan Europese en Mediterrane Archeologie; aan de Vrije Universiteit gewoon Archeologie.

Er zijn nog meer verschillen. Aan de UvA splitst de studie zich na het eerste jaar in een doctoraalopleiding Europese Archeologie, verzorgd door de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, en Mediterrane Archeologie, bij de faculteit der Letteren. Aan de VU blijft men twee jaar bij elkaar, om zich daarna pas te specialiseren in onderzoek of praktijk.

In de programma's van beide universiteiten is iets nieuws in-

Afb. 2 Themapark ARCHEON in Alphen aan den Rijn, huizen in het middeleeuwse 'Gravendam' (foto AIC 1993).

gebouwd. De VU-praktijkopleiding voorziet in beroepsvorming rond opgravingen, het bewerken van archeologisch materiaal en het beheren van archeologische monumenten. De UvA-richting Europese Archeologie kent een pendant daarvan: een van de vier afstudeerrichtingen betreft Archeologie en Maatschappij, met veel aandacht voor archeologisch 'cultuurlandschapsbeleid', educatieve en experimentele archeologie en veldarcheologie. Die bestonden in Nederland nog niet, althans nog niet expliciet. *Propedeuses archeologie: Informatiecentrum Universiteit van Amsterdam, Nieuwe Doelenstraat 7, Amsterdam, 020-525 80 80; Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie: M. Seeman, 020-525 58 30; Instituut voor mediterrane Archeologie: J. Derksen, 525 25 65; Archeologisch Instituut Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, Amsterdam, 020-548 30 41.*

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Mariaplaats 51 Utrecht, de nieuwe huisvesting van het Bureau van de KNOB sinds 8 juli 1994. Het pand is op zeer korte afstand gelegen van het station en verschaft eerder onderdak voor de Stichting Menno van Coehoorn. De beide besturen hebben hoge verwachtingen van deze vorm van samenwerking.

Notulen Algemene Ledenvergadering 24 maart 1994 in de Waalse Kerk te Amsterdam

1. Opening

Om 10.10 uur opent voorzitter G. Heuff de vergadering. Hij vraagt als eerste een minuut stilte in acht te nemen voor de leden die ons in het afgelopen jaar ontvallen zijn: dr. D.P.R.A. Bouvy, G.M.H.R. Dahmen, mr. N. Bolkestein, C.F. Janssen.

2. Mededelingen en ingekomen stukken

Er is bericht van verhindering van de hoofd- en eindredacteur prof. dr. K.A. Ottenheim en drs. ing. D.J. de Vries ontvangen.

3. Notulen ledenvergadering 27 november 1993

Dit verslag wordt goedgekeurd.

4. Financiën

a. Penningmeester E.G.M. van Zijl geeft een korte toelichting bij de cijfers. Financieel staat de Bond er niet slecht voor, maar het aantal leden moet wel sterk omhoog. Naar aanleiding hiervan verzoekt mw. C.J. Hubert van Blijenburg snel met de nieuwe folder uit te komen. Secretaris ir. W.B.J. Polman deelt mede dat hij hoopt dat de folder op 14 april (bij de Nationale Monumenten-studiedag) gereed zal zijn. De heer G.H.F. Valk stelt voor reeds nu met een adressenlijst te beginnen om zo snel mogelijk de folder te kunnen versturen.

b. Aansluitend doet de heer D.S. van Dorsser Keus verslag van de bevindingen van de kascommissie. Deze sluit zich geheel aan bij de rapportage van de register-accountant. Vervolgens wordt het financieel jaarverslag door de ledenvergadering goedgekeurd.
c. De heer Van Dorsser Keus is niet meer herkiesbaar. Nadat de voorzitter hem bedankt heeft voor zijn inzet, wordt in zijn plaats benoemd de heer drs. Ch. Dumas.

5. Jaarverslag

Het jaarverslag van de secretaris ir. W.P.J. Polman wordt zonder op- of aanmerkingen vastgesteld.

6. Bestuursmutatie

De ledenvergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur ir. P. van Dun te benoemen als vertegenwoordiger van de RDMZ in de plaats van ir. R. Apell.

Het redactielid prof. dr. A. van der Woud heeft te kennen gegeven af te willen treden. In zijn plaats wordt benoemd dr. Ch. van den Heuvel.

7. Rondvraag en sluiting

De heer G.H.F. Valk vraagt of de folder naar partikulieren en instanties gaat? Antwoord Ja.

Mr. J.W.M. Wentholt verzoekt een volgende keer duidelijker aan te geven waar deze vergadering plaatsvindt. Dit wordt toegezegd. Hierna sluit voorzitter de vergadering.

SUMMARIES

'Oude Vleeshuis'

Chris Kolman and Ronald Stenvert

The old meat-market 'Oude Vleeshuis', Oudestraat 119, has served as centre of the meat trade in Kampen for over a hundred

years, namely from the last quarter of the 15th century until 1593. In 1557 the town council had the building thoroughly renovated. The natural-stone façade dates back to that year. In spite of radical alterations, this façade is still to be rated among the most interesting examples of early-Renaissance façades in The Netherlands.

The façade was hewn and built by mason Lambert Stuurman, who during the fifties and sixties of the 16th century made a flourishing career for himself as a mason, but also as a building contractor and a trader in building materials who was international in scope. However, it is not clear whether Lambert Stuurman also designed the façade. No matter who the designer may have been, the design of the façade is by no means a provincial piece of work executed by a mediocre master or a mediocre architect. It is a well-considered design, for which an early Vitruvius edition must have been used as example.

A.A. Kok, the restoration architect in 1939, did not have this detailed knowledge at his disposal. At the time of restoration this resulted in heightening the, evidently original, second floor and in applying a gable, modelled after the work of Vredeman de Vries. In 1557 the designer of the façade applied the classical forms in a freer, less experimental way than became customary during late 16th-century Mannerism. In his reconstruction the restoration architect focused on this latter period, and in doing so he was also deceived by a wrong notion of the date of building of the façade. Later Kok probably had his doubts about this dating. Eleven years after the restoration he proposed in an article: 'If it has to be painted over again some day, my advice is to add: ANNO DOMINI 1565; this is not likely to be incorrect by more than five years'. We propose to change this date into 1557.

'Amsterdamse fabrieksambt' (public works)

R. Meischke

The fact that architecture in the Northern Netherlands was flourishing in the early 17th century, at the moment when the war against Spain was taking a favourable turn, manifested itself most clearly in Amsterdam. The building trade of this rapidly growing town ('stadsfabrieksambt' / public works) was expanding. Everything that the town wished to be built was designed and made by public works. In 1595 its leadership was renewed. Hendrick Jacobsz Staets was appointed town carpenter, Cornelis Danckertsz town bricklayer and Hendrick de Keyser (1565-1621) town mason and sculptor. As the archives of public works were lost, little is known about the cooperation between these three.

Too many ill-founded contemplations have been devoted to the assumed bad relationship between Staets and De Keyser. However, gradually we have learned more about Hendrick de Keyser's private work for other towns and for private persons. We have compared this private work with the many small buildings the town had built between 1600 and 1621. It proves to form a unity with these. It seems likely that Staets initially also designed buildings – which was customary for a town carpenter – and called in De Keyser for the decorative work. After approximately 1605, however, De Keyser designed all new construction for the town. His work shows a personal use and an autonomous development of the motifs of *Architectura Moderna* (1577) of Hans Vredeman de Vries. The major aspects he derived from it are the differences in design of each floor, the window coverings

which were incorporated into the main frames separating the floors, and the enlivenment of the wall sections by means of niches or chinks.

Around 1610 Hendrick De Keyser's style was getting more mature. The small natural-stone blocks in the window arches made way for a few larger blocks. Thus a new fashion in the architecture of façades started. He also experimented with triangular arches after the model of the *Porta Pia* by Michelangelo. The many interruptions in the cornices made his work a typical example of Dutch Mannerism.

On the other hand, his work also reveals pre-Classical characteristics. And in this, too, he follows the work of Vredeman de Vries. Nowadays the latter is too often regarded as a source of inspiration for incoherent gables, in spite of the fact that among his examples there are more buildings with hipped roofs than with gables.

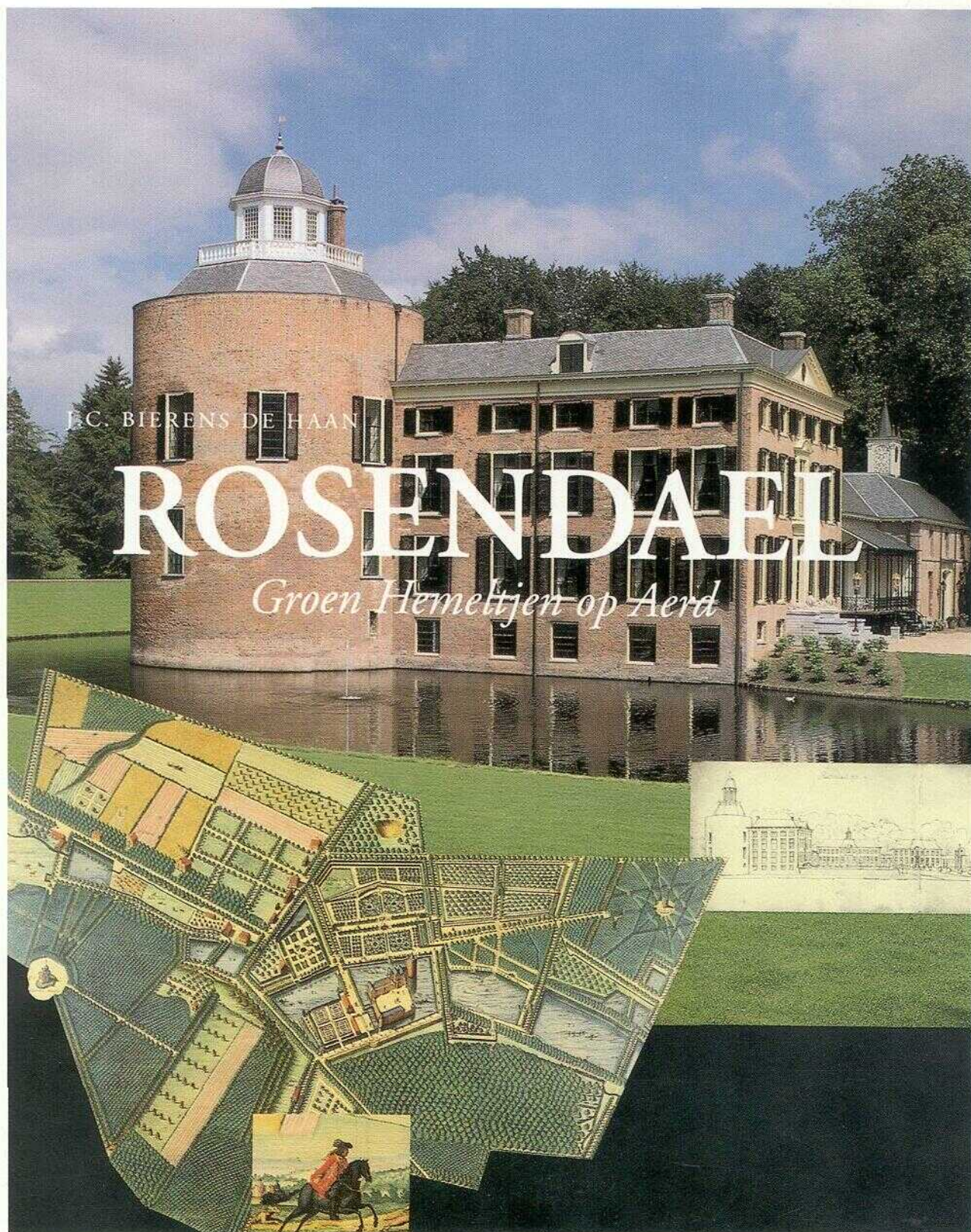
The oldest pre-Classical building in Amsterdam was the weighhouse at Dam square, dating back to 1563. From that moment on buildings with Classical and Mannerist characteristics arose in the town. Until after 1630 Jacob van Campen and Philips Vingboons definitely guided architecture into the direction of Classicism.

AUTEURS

Chris J. Kolman (1956) doorliep de HTS-Bouwkunde in Zwolle en studeerde, na een aantal jaren bij een architectenbureau werkzaam te zijn geweest, geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. In 1993 promoveerde hij op het proefschrift: *Naer de eisch van 't werck: De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*. Zijn onderzoek richt zich op de relatie tussen bronnen, bouwproces en bouwgeschiedenis en hij heeft in dat kader gepubliceerd over: de organisatie van het bouwen, houten gevels, de versterking van woonhuizen en het stadsbeeld, en eigendomsmerken op hout.

Ronald Stenvert (1955) doorliep de HTS-Bouwkunde in Zwolle en studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij tussen 1984 en 1992 werkzaam was. In 1991 promoveerde hij op het proefschrift *Constructing the Past: Computer-Assisted Architectural-Historical Research*. Hij is momenteel werkzaam als freelance onderzoeker op het gebied van de Architectuurgeschiedenis, Bouwgeschiedenis en Beeldverwerking. Hij heeft gepubliceerd over Manierisme en Neo-renaissance, Architectuur en betekenis, Bouwers en het bouwproces en Computers en Kunstgeschiedenis.

R. Meischke (1923) was van 1953 tot 1959 hoofd van de Gemeentelijke Dienst Monumentenzorg in Amsterdam, van 1959 tot 1972 directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en daarna tot aan zijn pensionering wetenschappelijk medewerker bij die dienst. Wegens zijn talrijke en belangrijke publicaties op het gebied van de geschiedenis van het bouwen werd hem in 1983 door de Rijksuniversiteit Utrecht een eredoctoraat verleend. Van 1985 tot 1988 was hij tevens hoogleraar in de architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

ROSENDAEL, GROEN HEMELTJEN OP AERD
Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579 door J.C. Bierens de Haan
352 pagina's; rijk geïllustreerd in kleur en zwart-wit; formaat 22,0 x 27,7 cm; gebonden met stofomslag
ISBN 906011.870.7; prijs f 79,00

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers